Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
27
четверг
№ 296 (14496)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң ажылының сески хүнү — декабрьның 25-те эртенги хуралын **А. И. Лукьянов** даргалаан болгаш аңаа чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының дугайында доктаалды чугаалажып көрген.

Санал эгелээриниң мурнунда Съездиниң Секретариадының даргазының оралакчызы **С. Б. Станкевич**, депутаттар **А. А. Денисов**, **А. М. Оболенский**, **В. Н. Лазаренко** олар депутаттарның негелделерин болгаш боттарының бөлүктериниң туруштарын илереткеннер. Чижээ, депутат А. М. Оболенский Президентиден СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының албан-хүлээлгезинден үнер деп турар бе деп айтырыгны салган.

Ооң соонда **М. С. Горбачев** сөс алгаш, депутаттар Рахмадиев, Оболенский оларның салган айтырыгларынга тодаргай харыыны берип, бодунуң туружун илереткен. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының болгаш чурттуң Президентизиниң албан-дужаалдарын мээң канчаар көрүп турарымны чугаалаарын эш Оболенский дилеп турар-дыр. Мен бодаарымга, XXVIII съездиниң мурнунда боор турган хөй айлар иштинде санал-онал солчуушкуннарының үезинде бо талазы-биле бодумнуң туружумну четчир-биле тайылбырлаан ышкаш мен. Ынчангаш ол силер бүгүдеге билдингир дээзинге бүзүрээр мен. Ону катаптавас мен.

«Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында» доктаалдың мурнунда хүн хүлээп алдынган бижимелиниң кол ооргазын бадылаарын хурал даргазы депутаттарга саналдаан. Бадылаашкынның хөй кезии-биле доктаалды хүлээп алган.

Дараазында Съезд күрүне эргелеп башкарылгазының системазын сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында айтырыг талазы-биле шиитпирлерни ажылдап кылырынче кирген. Ол талазы-биле Хоойлу төлевилелиниң сөөлгү хевириниң дугайын Редакция комиссиязының даргазы **В. Н. Кудрявцев** дыңнаткан.

Илеткелчи ооң дугайында тодаргай тайылбырлап, чугаалаан-даа болза, депутаттарның аңаа айтырыы хөй болган.

Ону чугаалажып көргениниң соонда, депутаттарның дилээн ёзугаар депутаттар бөлүктериниң ЭСМ-ның дузазы-биле санап, бүрүткээн.

Дараазында Съезд күрүне эргелеп башкарылгазының системазын сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында документиниң төлевилелин чугаалажып көргеш, ооң эң чугула, принципиалдыг чүүлдерин бадылаар деп шиитпирлээн.

Эдилгелерин ол хүнүң кежээки хуралынга база чугаалажып көрген.

Санал-онал солчуушкунунуң боор турганының үезинде М. С. Горбачев элээн каш катап сөс ап, чүве чугаалаан.

Депутаттар төлевилелге даңзы барымдаалап бадылаашкынны доозупкаш, дараазының хүнүнүң — декабрьның 26-ның эртенги хуралынга айтырыгны чугаалажырын үргүлчүлээрин шиитпирлээн.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВТУҢ ИНФАРКТАП АРААНЫ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң эртенги хуралынга дыңнатканы-биле алырга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков эрткен дүне инфаркка таваржып ааараан. Амгы үеде ооң кадыынга улуг бергедээшкин болбайн турар. Президент чазак баштыңынга дүрген-не экижип, сегип алырын күзээн.

ССРЭ-ге бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) эрттирер талазы-биле Хоойлу төлевилелиниң дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Ю. Х. КАЛМЫКОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер! Шилчилге үезинде социалистиг бот-башкартынылга болгаш улусчу эрге-чагырганың бүгү хевирлерин, ылаңгыя референдум ышкаш ындыг хевирин бистиң ажыглаан турарывысты политиктиг реформаның улам ыңайгы хөгжүлдези негеп турар.

Европаның бүгү чурттарында калбаа-биле ажыглап турар референдум үндезиннери элээн ханы. Ол бодунуң дазылдары-биле Рим Республиканың плебисциттеринден, эң чугула айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни бүгү-нииттиниң бадылаашкыны-биле хүлээп ап турган Псковтуң, Новгородтуң, Киевтиң вече хуралдарындан ортаакы чүс чылдарда тыптып келген амгы үениң хевирлеринче шилчип келген болгай. Референдумну эң-не баштай, 1449 чылда Швейцарияга, ол республиканың саң-хөө байдалының дугайын шиитпирлеп турар үеде эрттирген. Сөөлзүредир референдум Европа чурттарынга нептереңгей институт апарган

Референдум аргазы-биле эң янзы-бүрү айтырыгларны —нарын-даа, ортумак нарын-даа, а чамдыкта анаа-ла үүрмек айтырыгларны-даа шиитпирлеп турарын билир болгай силер. Нарын айтырыгларны ап көрээли. 1946 чылда Италияга күрүне тургузуунуң дугайында айтырыгларны шиитпирлээри-биле референдумнарны эрттирген. 1974 чылда референдум аргазы-биле монархия ёзу-чурумун арттырар бе азы эргелеп башкарылганың республика хевиринче шилчиир бе деп айтырыгны Грецияга шиитпирлээн. Бо дээрге дыка шыңгыы айтырыг. Францияга, Европаның өске-даа чамдык чурттарынга президентини канчаар соңгуурул, дорт бадылаашкын-биле бе азы төлээлелгелиг органнарны дамчыштыр соңгуур бе деп айтырыгны шиитпирлээн.

Европаның Экономиктиг ниитилежилгезинге кирер бе дээрзиниң дугайында айтырыгны Европаның барык бүгү чурттарынга чүгле референдумну дамчыштыр шиитпирлээн. Хөй-хөй чурттарда атомнуг электри станцияларының салым-чолун референдум аргазы-биле шиитпирлеп турар. Чижээ, 1980 чылда Швецияга референдумга үндезилээш, атомнуг электри станцияларын тударын соксадырынче угланыышкынны алган. Американың Каттышкан Штаттарының чамдык штаттары референдум аргазы-биле автомашиналарга айыыл чок болурунуң курлавырын ажыглаар бе азы ажыглавас бе деп айтырыгны безин референдум аргазы-биле шиитпирлеп турар.

Ынчанмыже референдум бүгү чурттарда, харын-даа сайзыраңгай бүгү чурттарда ажыглаттынмайн турар. Американың Каттышкан Штаттарында, Японияда, ГФР-де, мен бодаарымга, Великобританияда база ындыг хоойлу чок болгаш референдумнарны федералдыг деңнелге чорутпайн турар. Оон туржук, бо институтка хамаарыштыр юристер, философтар, политологтар элдептиг чугаа кылып, ол дээрге кижи төрелгетенниң шагда-ла эрткени ниитилел харылзааларының бүдүүлүк хевири-дир дижип турар. А Великобританияның күрүне талазы-биле көскү шинчилекчизи мынчаар дорт чугаалаан: «Парламент эрге-чагыргазын улустуң эрге-чагыргазы-биле солууру дээрге чуртту эргелеп башкарарын угаан-сарыылдыг холдардан чүвени билбес кижилерге дамчыдып бээр дээни ол-дур». Бо айтырыгны канчаар көрүп турары кайгамчык-тыр.

Чамдык диктаторлар, демагогтар референдум дузазы-биле боттарының ырак-та-ла арыг эвес айтырыгларын шиитпирлеп турганын уттуп база болбас. Наполеон бодунуң үезинде хөй-нииттиниң бодалдарын будулдуруп тургаш, эргелеп башкарылганың республика хевиринден империяже шилчээн, а Гитлер бодунуң канцлер бүрүн эргелеринге президентиниң бүрүн эргелерин база каттыштырып алган. 1980 чылда. Пиночет ыяап-ла чорудар референдумнуң дузазы-биле база тос чылда президент болу берген. Бо база-ла угаанга артып калыр-дыр. Ынчалза-даа референдум болза чоннуң тура-соруунуң ёзулуг тода, дески иледикчизи боор турар. Бо дээрге улусчу эрге-чагырганың дорт аргазы, бо дээрге чоннуң тура-соруун боттандырарының хевирлериниң бирээзи. Ынчангаш бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында төлээлелгелиг болур хевирлерни дорт демократияның хевирлери-биле чаңгыс аай хемчээлге капсырлаштырар ужурлуг бис деп санап турар бис. Ооң-биле кады бистиң хайныгып турар, нарын ниитилеливисте улустуң ёзулуг бодалдары чокта шиитпирлеттинмес айтырыглар туруп келген болгай.

Ынчангаш ындыг хоойлу эргежок чугула херек деп бодалга келген бис. Референдум дугайында баштайгы чугаа 1936 чылдың ССРЭ Конституциязынга көстүп келген. Бир эвес эргежок чугула апаар болза, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бүгү улустуң бодалын айтырып болур деп ында айыткан. Ооң соонда ындыг сагындырыг 1977 чылдың Конституциязының 5-ки чүүлүнге көстүп келген, күрүнениң болгаш хөй-ниити амыдыралының эң чугула айтырыгларын референдум дузазы-биле шиитпирлеп болур деп ында айыткан. Ынчалза-даа бистиң чуртувуска чаңгыс-даа референдумну чорутпаан, чүге дизе, түңнелдерни тодарадырының, референдумнуң алыс түңнелдерин кылырының чогуур хоойлузу, аргазы чок турган.

Ынчангаш мээң чугаалап турарым бо бүгү чүүлдерни ам ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң Дээди Советтиң барык бүгү комитеттери болгаш комиссияларының дыка хөй улус депутаттарының, эртемденнерниң, юристерниң, социологтарның киржилгези-биле белеткээн хоойлу төлевилелинде киирген.

Хоойлуну бодап көөрге эки болгу дег. Ында чүгле 30 чүүл, дөрт эге кирген. Бо хоойлу төлевилелинге калбак тайылбыр кылбас мен, оларның чүгле эң чугулаларынга, ооң кол чүүлдеринге доктаап көрейн.

Мээң чугаалаксааным бирги болгаш кол чүүлге хоойлу төлевилелиниң 1 чүүлү хамааржыр. Чугула ужур-дузалыг боор турар ССРЭ хоойлуларын болгаш өске-даа шиитпирлерни ССРЭ хамаатылары бүгү улустуң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр арга болза референдум болур дээрзиниң дугайында билиишкинни ында айыткан. Бир эвес бо билиишкинни чаза чугаалаар болза, референдум —бо дээрге чоннуң хоойлу хүлээп алырының болгаш өске-даа шиитпирлерни үндүрериниң аргазы, ниитилелдиң мурнунда турар эң чугула айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырының аргазы болуп турар. Бо дээрге дорт азы ёзулуг демократия дижип турар чүвевис ол-дур.

Ол-ла чүүлде референдумнуң кызыгаарларын тодарадып турар. Бо дээрге референдумну эвилел керээзи-биле, азы ССРЭ Конституциязы-биле азы оларның иелдирзи-биле эвилел эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле референдумну чорудуп болур дээни ол-дур. Бир эвес оларның кайызы-даа турар болза бис оларның кайызын-даа катай хаара көөр бис. Бир эвес чүгле ССРЭ Конституциязы эвилел керээзин киириштирер болза ССРЭ Конституциязын барымдаалаар апаар бис.

Референдумнар ыяап-ла болгаш консультативтиг деп ийи бөлүкке чарлыр. Ыяап-ла кылыр референдум ону эрттирген соонда юридиктиг күштүг болур, дораан-на күштүг боор эгелээр болгаш бүгү чурттуң девискээринге күштүг болур. Ыяап-ла кылыр референдум деп чүве ол-дур. Консультативтиг референдум — хөй-нииттиниң бодалдарын иледир, кандыг-бир хоойлу азы кандыг-бир чугула шиитпир хүлээп алырда эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнары ону барымдаалаар.

Бир эвес ону күрүнени төлээлээн болгаш ол талазы-биле эргелиг органнар тургускан болза, онза чугула ужур-дузалыг кандыг-даа айтырыгны референдумга киирип болурун хоойлу төлевилелинде айыткан. Референдумну кылырының чылдагааннары: чаа хоойлуну хүлээп алыры; эрги хоойлуну өскертири азы солууру; хүлээп ап турар хоойлунуң утка-шынарын тодарадып турар шиитпирни хүлээп алыры; адактың соонда, улустуң бодалдарын, хөй-нииттиниң бодалдарын иледири (ынчангаш бисте консультативтиг референдумну тургускан).

Чамдык таварылгаларда — ол дугайын хоойлу төлевилелиниң 4-кү чүүлүнде айыткан — референдумну шуут чорудуп болбас деп айыткан. Бо чүүл аажок ужур-дузалыг боор турар. Ону өске чурттарның хоойлужудулга актыларында ажыглап турар, ынчалза-даа референдумну чорутпас талазы-биле айтырыгларның даңзызы турар ужурлуг. Чижээ, бис болза ындыг даңзыда мындыг айтырыгларны киирген бис: эвилелдиң болгаш республикаларның кызыгаарларын өскертири, эвилелдиң болгаш республикаларның статузун өскертири, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң соңгууру, кижилерниң бир черден өске черже көшкениниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри, дайынның болгаш тайбыңның айтырыглары, база өске-даа айтырыглар, ол дугайын хоойлу төлевилелиниң 4-кү чүүлүнден көрүп болур силер. Ынчангаш маргыш чок чурум ёзугаар колдуунда-ла төлээлелге органнарының көрүп турары айтырыгларны референдумга киирбес.

Кончуг чугула чүве болза, инициатива дугайында, инициативалыг болур эрге дугайында болгаш референдум томуйлаар ужурлуг органнар дугайында айтырыг боор турар. Бо айтырыгны янзы-бүрү чурттарда болгаш бистиң янзы-бүрү республикаларывыста аңгы-аңгы шиитпирлеп турар. Бистер инициатива эргелерин хамаатыларга, улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ооң ийи Палаталарынга, Президентиге болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргаларының дээди органнарынга берип турар бис.

Бо айтырыг талазы-биле янзы-бүрү хөй саналдар кирген. Чижээ, ындыг эргени 100 азы 200 кижилиг депутаттар бөлүүнге бээрин саналдап киирген. Янзы-бүрү чылдагааннар ужурундан бис оон ойталаан бис, чүге дизе инициативчи кижилерниң даңзызы эмин эрттир хөй болган. Референдум эрттирер эргелиг чүгле ийи орган бар: ол болза ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң. Бир эвес кайы-бир айтырыглар Съездиниң эрге-хүлээлгезинге хамааржы бээр болза, чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи референдумну чарлаар апаар.

Референдум чорударын хамаатылар кижилер негей бээр болза, онза негелде көрдүнүп турарын чугаалаар ужурлуг мен. Бо айтырыг эң нарын болгаш дыка солун болган. Референдумнуң инициаторлары 100 кижиден эвээш эвес хамаатылар бөлүү болган турарын хоойлу төлевилелинде айыткан бис, олар референдумнуң төп комиссиязынга бүрүткеткен турар ужурлуг. Олар бодунуң киирер даңзызынга боттарының сорулгаларын бижиир болгаш референдумнуң формулазын саналдаар. Бо документилерни бүрүткээр болгаш инициаторларга херечилелди бээр. Ооң соонда оларга ат салыр саазыннарны бээр, олар референдум чорудар эргени алыр дээш соңгукчуларның 2 миллион бадылаашкыннарын алган турар ужурлуг.

Процедура чорудуушкуннарының дугайын маңаа чугаалавас мен. Оларның чыып алганы 2 миллион ат салыышкыннарын түңнел протоколду белеткээр төп комиссияга дамчыдып бээр. Бо бүгү чүүлдерни ССРЭ-ниң Дээди Совединге дамчыдып бээр азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге дамчыдып бээр, ол черлер дараазында шиитпирлерниң бирээзин хүлээп алыр: референдум эрттирериниң хуусаазын айтып бээр азы референдум аргазы-биле чедип алыр дээн хоойлуну хүлээп алыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр, биригээр чугаалаарга бо айтырыг ооң-биле соксаар, бо айтырыг чугула-дыр деп чүвени төлээлелге органнарының деңнелинге шиитпирлээр. Адактың соонда, үшкү шиитпирни көрээли: ол болза, референдум дугайында киирген саналды ам күштүг боор турар хоойлужудулгага хажыдыышкын кылдыр көргеш, Съездиниң азы Дээди Советтиң таарышпас деп көөрү-дүр. Бир эвес референдумну чорудар дээн болза, бо таварылгада референдумнуң шиитпири күштүг, шуут дүрүм ёзугаар күштүг болур болгаш ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күштүг болур.

Адактың сөөлүнде, чугаалаар чүвем мындыг. Референдум чорутканының соонда соора билир янзы-бүрү чүүлдер үнүп кээп болур болганда. «Хоойлужудулганы хажытканы дээш харысалга дугайында» 30 дугаар чүүлдү киирген бис. Республика хоойлужудулгазында бар боор турар эргелерни ажыглаары-биле бо чүүлдү бир янзы көөрүн чамдык эштер саналдап-даа турган чүве. Ынчалза-даа бис мындыг түңнелге келген, бис: бо дээрге Эвилел хоойлузу-дур, мону республикаларның канчаар көөрү арай билдинмес, хажыдыышкыннарның деңнели республикаларда көдүнген негелделерге дүгжүп турар бе дээрзин билдинмес болгай. Ынчангаш бистер, 30 дугаар чүүлге харысалгалыг болурунуң бүгү хемчеглерин айыткан бис: кеземче херээ көргүзериниден административтиг хемчег көргүзеринге чедир, хосталгазын казып шииделеринден 5 муң рубль торгаал онаарынга чедир хемчеглерни ында көрген.

Бо хоойлу болза кончуг нарын, ону чугаалажып көрүп турар үеде оон-даа нарын айтырыглар тургустунуп турганын түңнелинде чугаалаксаан ийик мен. Оларның чүгле ийизинге доктаайн.

Бо айтырыгны Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көрүп турар үеде база ооң бичии соонда Съездиге, Дээди Советке, Президентиге болгаш чазакка бүзүревес чорук дугайында саналдар үнүп келген. Хоойлу төлевилелин баш удур чугаалажып тургаш-даа, амгы үеде ажылдап кылып турган-даа, ону кылган херээ чок боор деп санап турар бис. Чүге дизе бирээде, ол дугайын делегей практиказы билбес, ийиде, чүге дизе палаталар аразынга чөрүлдээлер тургустуна берзе азы Дээди Советти катап соңгуур апарза, Президентиниң, чазакты, харын-даа Дээди Советти дужүрериниң механизмин бистиң Конституциявыста айыткан болгай. Ооң түңнелинде Дээди Советти катап соңгуп болур.

Ийиги айтырыг. Бистиң хоойлувуста бүгү улустуң бадылаашкынының дугайында хоойлу деп адап турар. Ынчангаш девискээр аайы-биле референдум дугайында чүүлдү Эвилел хоойлузунга көөрү чугула деп түңнелге келген бис, чүге дизе ниитизи-биле Эвилелдиң эрге-ажыын барымдаалаан айтырыгны кандыг-бир девискээрге кылыр апаар болгай. Чижээ, ол девискээрни дамчыштыр дамчыдылга хоолайларын кылыр бе, азы кылбас бе, газ дамчыдар хоойлуну кылыр бе, кылбас бе, демир-оруку кылыр бе, кылбас бе, шериг объектилерин тудар бе дээш, оон-даа ыңай.

Бир эвес чугаа Эвилелдиң эрге-ажыктарының дугайында боор турар болза, девискээр аайы-биле референдумну кылыры эргежок чугула деп түңнелге адактың соонда келген бис.

Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

1. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи улустарның төөгүлүг ниитилешкээн, оларның аразында чүс-чүс чылдарда тургустунуп келген харылзааларын барымдаалап көргеш, чурттуң бүрүн-бүдүн чоруун база ооң Совет Социалистиг Республикалар Эвилели деп адын хевээр арттырар, бистиң хөй националдыг күрүневисти суверенниг республикаларның деңг эргелиг эки тура Эвилели — Демократтыг Федеративтиг Күрүне кылдыр чаартыры дээш саналдап турар.

Улустарның күзел-соруун илереткениинге болгаш күрүне суверенитединиң дугайында республикаларның декларацияларында илергейлеттинген принциптерге үндезилеттинген чаартынган Эвилел дараазында чүүлдерни: оларның национал болгаш чурттап турар чери хамаан чокка чурттуң бүгү хамаатыларының деңг эргезин; оларның саны чеже-даа боор турар болза, улустарның деңг эргезин, оларның бот-тодараттынып алырының болгаш хостуг демократтыг хөгжүлдезиниң чарылбас эргезин, Федерация кежигүннериниң девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн чоруун; эвээш санныг национал улустарның эргелерин магадылаарын; тайбыңның болгаш делегейниң айыыл чок чоруунуң магадылалы болур Эвилелдиң туруштарын болгаш ат-алдарын быжыглаарын хандырар.

2. Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелиниң талазы-биле моон соңгаар ажылды организастаарын, ону чарарының чурумун Федерация кежигүннериниң, республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның дээди албан-дужаалдыг кижилери, ССРЭ Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы составтыг Белеткел комитети боттандырза чогумчалыг деп санаар. Төлевилелдиң сөзүн ажылдап кылып турар үеде ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш хөй-нииттиниң саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин өөренип көрүп тургаш, Съездиге киирип келген ниити концепцияны, а ол ышкаш Федерация кежигүннеринде бар боор турар концепцияларны үндезин кылдыр алыр.

1991 чылдың январьда ажылдап эгелээрин Белеткел комитединге сүмелээр.

3. Чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир үеде күрүне органнарының системазының бүгү звеноларының болурчогууру-биле ажылдаарын турарын хандырар талазы-биле хемчеглерни саат чокка тодарадырын республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш ССРЭ Президентизинге дагзыр.

Бирги ээлчегде, Эвилел биле Федерация кежигүннериниң аразында бүрүн эргелерин, Эвилел биле Федерация кежигүнү бүрүзүнүң аразында бүрүн эргелерни аңгылап хуваажырын дугуржур.

Дугуржулга чедип алырының кол негелдези болза чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир бүгү күрүне органнарының күштүг боор турар ССРЭ Конституциязын болгаш эвилел хоойлуларын сагыыры. Федерация кежигүннериниң суверенниг эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын кыза бээр шиитпирлерни хүлээп алырын болдурбазы болур деп Съезд санап турар.

4. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи чаа Эвилел керээзин чарып чуртта байдалды экижидип тургузарының ниитилелдиң күштерин каттыштырарының эң чугула факторуу кылдыр санавышаан, Эвилел керээзин белеткээрин болгаш чарарын хандырарынче Федерация кежигүннериниң күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи органнарын кыйгырып турар.

Төөгүлүг бо үеде бүгү хамаатылар, политиктиг партиялар, хөй-ниити шимчээшкиннери чурттуң салым-чолу, бистиң улустарывыстың келир үези дээш бедик идепкейни, хамаатылыг харысалгазын көргүзер дээрзинге Съезд идегелин илередип тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң
Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль,
1990 чылдың декабрь 25.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЭДЕ АДААН

Сөөлгү үеде эде тургустунуушкуннуң теввии-биле чуртта партия, совет болгаш профэвилел организацияларының аттарын эде адап турар апарган. Бистиң республикада база ол ажыл чоруп турар.

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң ээлчеглиг V пленуму «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга болуп эрткен. Ук пленумга «Рынокче шилчилге болгаш профэвилел обкомунуң сорулгалары» деп илеткелди культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы **Е. М. Захаринская** кылган.

Культура ажылдакчыларының мурнунда туруп турар айтырыгларга доктаавышаан, рынок шилчилгезинге белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында кыска тайылбырны берген. Санал берген эштер ону деткээн болгаш албан, организация черлеринде профкомнарның ажылын экижидер талазы-биле боттарының сүмелерин берген.

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң адын өскээр адаан. Ону обком кежигүннери деткээн. Ам ону культура ажылдакчыларының Тыва республика комитеди деп адаар.

Пленумга Тыва профоблчөвүлелдиң январьда болур конференциязынга делегаттарны соңгаан.

УНИВЕРСИТЕТТИ ДООСКАННАР

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга марксизм-ленинизм университединиң партийжи тургузуушкун ажыл-агыйы удуртукчуларының экономиктиг, полит-агитация болгаш кежээки, бот-өөредилгелиг салбырларының доозукчу дыңнакчыларынга дипломнар тыпсырының байырлыг кежээзи болуп эрткен.

Университетти совхозтарның партком секретарьлары, партия эге организацияларының секретарьлары, оралакчылары, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң пропагандистери, политинформаторлар, агитаторлар, ажыл-агый удуртукчулары, ниитизи-биле 76 кижи доозкаш, дипломнарны алган. Ылаңгыя Күңгүртүгда район Совединиң депутады Серемаа Хомушку, Чадаананың профтехучилищезиниң партия организациязының секретары Николай Санаа, Бай-Хаакта ясли-сад эргелекчизи Маргарита Мага, Каа-Хем суурда КМК-ның инспектору Любовь Булатова болгаш өскелер-даа университетти чедиишкинниг доосkan.

БӨГҮН

«ЫРЫГА ЫНАК БИС»

Караа көзүлбестерниң Бүгү-эвилел ниитилелиниң Тыва салбырының баштаар чериниң организастап эрттирип турары «Бистер ырыга ынак бис» деп уран чүүл көрүлдези Кызылда өөредилге-бүдүрүлге эргелелиниң Культура бажыңында болуп эртип турар.

Уран чүүл көрүлдезиниң баштайгы чадазы районнарга болуп эрткен болгаш аңаа тиилекчи болган бот-тывынгыр артистер бо көрүлдеде киржип турар. Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл хоорайның чамдык бот-тывынгыр артистериниң концерт көрүлдези көрүкчүлерге солун болган. Ол ышкаш даараан, аргаан, чазап кылган уран-шевер кылыгларының делгелгези уламчылаар. Тиилекчи болган коллективтерни, бот-тывынгыр артистерни хүндүлел бижиктер, дипломнар, өртектиг белектер-биле шаңнаан. Ук көрүлде ажылын бөгүн доозар.

ДААРТА

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга улузу черле ындыг: медицина ажылдакчызы кижи чеде бээрге, хөлчок хүндүлээрлер. «Чемнениңер» деп чалаар.

Ол суурнуң аныяк эмчизи Анфиса Ашаковна Удуң-оол аалдың улузун шуптузун шинчиир. Ылаңгыя бичии уругларның кадыкшылын кончуг хайгаараар. Кижи бүрүзүнге кичээнгейлиг.

Аараан улуска херектиг эмнерни ол дораан бээр. Арга-сүмелерни база кадар. Ол даарта суурну база катап эргип чоруптар.

ЧУРУКТА: Бора-Тайганың эмчизи Анфиса Удуң-оол. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЖИЗИДИЛГЕ— КОЛ АЙТЫРЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорномунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Идей-кижизидилгелиг болгаш пропаганда ажылын эде тургузар талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында партия хоорномунуң секретары В. В. Оскал-оолдуң илеткелин аңаа дыңнап, чугаалашкан. Пленумга чугаалашкан айтырыг хоорайның бүгү партийлиг организацияларының, бүдүрүлгелерниң, организацияларының коммунистерниң, ажылчы чонунуң, аныяктарының амыдыралы, ажыл-ижи-биле сырый холбашкан. Оон уламындан пленум кежигүннери, орта чалаткан партия эге организацияларының секретарьлары айтырыгны чугаалажырынга идепкейлиг киржип, боттарының ажыктыг саналдарын, сүмелерин берген.

Хоорайның партия организациязы идей-кижизидилгелиг болгаш пропаганда ажылын канчаар чорудуп келгенинге кыска анализти илеткелчи бергеш, ону амыдыралга дүүштүр чорутпайн келгенин чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Партияның амгы үеде салган сорулгаларынга дүүштүр идей-кижизидилгелиг ажылды үндезини-биле эде тургузарының айтырыгларынга илеткелчи доктааган. Оон кол-ла угланыышкыны ажылчы чонунуң, ылаңгыя аныяктарның ортузунга кижизидилге ажылын экижидериниң дээштиг хемчеглерин алырын чугулалап айыткан. Ону боттандырарда кандыг ажылдарны чорударын тодаргай чугаалаан. Бирги ээлчегде, хоорайның бүгү партия организациялары бодунуң идей-кижизидилге ажылын партияның XXVIII съездизиниң негелделеринге дүүштүр эде тургузарын хүннүң чугула айтырыы кылдыр көрген. Бо херекти боттандырарынга коммунист бүрүзү идепкейлиг киржир, ылаңгыя чон ортузунга кижизидилге ажылын чорударынга төлептиг үлүүн киирер, кижилер-биле ажылдың чаа аргаларын, хевирлерин дилеп тывар. Хоорайның чурттакчы чонунуң, ылаңгыя аныяктарның бүгү талалыг кижизидилгезин экижидеринге салдарлыг чедирер. Кызылдың 1990-1995 чылда культура хөгжүлдезиниң план-хемчеглериниң төлевилелин партия хоорному ажылдап кылгаш, пленумга чугаалажып көөрү-биле киирип келген.

Чогаалчы Черлиг-оол Куулар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүне архивинде партия эге организациязының секретары Николай Күнчүн, Тыва АССР-ниң Күрүне ниитилел айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы Владимир Чанзан, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынында партия эге организациязының секретары Чечен-оол Доспан, комсомол хоорномунуң бирги секретары Юрий Ананьин болгаш өскелер-даа пленумга санал бергеш, чыылганнарның кичээнгейин аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын эде тургузарынче, экижидеринче угландырган. Аныяктар-биле ажылды экижидер дугайында чугаа хөй болуп турза-даа, кылып турар ажылдар эвээжин демдеглээн. Партия хоорномунуң ажылдакчылары бо чугула херекке четпес киржип турарын пленумга шүгүмчүлээн. Ниитизи-биле кижилер-биле ажылды партия хоорномунуң удуртукчулары кошкаткаанын айыткан. Олар бүдүрүлгелерге, организацияларга эвээш баар болу бергенинден, ажылчыннарның, ажылчы чонунуң канчаар ажылдап, чурттап турарын билбес. Хоорайның бир чугула бүдүрүлгези — хлеб комбинадынга партия хоорномунуң харыысалгалыг ажылдакчылары сөөлгү үеде барбааның Чечен-оол Доспан чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Найысылалдың культура хөгжүлдезиниң план-хемчеглериниң төлевилели ам-даа эки чедир ажылдап кылдынмаанын айыткаш, негелделерни киирген, оон кол оргазын пленум хүлээп алган.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алган. Ында идей-кижизидилгелиг болгаш информация-пропаганда ажылын эде тургузарда, ону сайзырадырда партия эге организацияларының чүнү кылырын тодаргай айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

НАРЫННЫҢ МАЛЫ КАНЧААР-ЛА БОЛДУ

Кыштаглаашкын канчаар эртип турарын хынап көөрү, аңаа чогуур дуза чедирери-биле партия Эрзин райкомунуң болгаш райкүүскомунуң «Нарын» совхозче үнүүшкүнүн организастаан. Активтер малчын кодан бүрүзүн шуптузун эгип кезээн. Ынчан олар кыштаглаашкынның эртип турарын бүгү талалыг көрген. Түңнелинде чүү илерээнил? Хамыктың мурнунда малчыннарның амыдырал хандырылгазында дыка улуг четпестер бар болган. Ылаңгыя автомагазинниң кадарчыларга дыка ховар баар, а чылгычыларга база сарлыкчыларга шуут барбазы тодараан. Ол ышкаш ооржум, томааныг, шоолуг-ла негелде кылбас малчыннарның хандырылгазы үргүлчү негеп турарларындан дора. Амгы үеде чонну аъш-чем, үлетпүр бараанннары-биле хандырары берге деп чүүлдү улус билип турар, ынчалза-даа малчыннарга хлеб, далган, макарон кылыгларын ылап-ла чедирер турар ужурлуг.

Малчын өг-бүлелер кижи эмчилериниң келбестээнинге, эм ховартаанынга дыка хомудап турарлар. Бир-тээ, ам рынокче шилчип турар болганывыста, келир чазын совхозтуң часкы тарылгазында кандыг культураларны колдады өстүрерин баш бурунгаар планнааш, арбайны, чиңге-тарааны тарааш, малчыннарга садарын улус сүмелеп турар. Ол черле чөп.

А кыштаглаашкынның эртип турарының талазы-биле байдал кандыгыл? Бо талазы-биле үнүүшкүннүң түңнелин үндүрүп турда, дыка-ла улуг четпестер илерээн. Совхозка хүн бүрүде продукт берип турар бүдүрүлге —сүт-бараан фермазы. Ында байдал шуут-ла дүвүреңчиг дээрзин аңаа чораан, көрген эштер чугаалады. Чогум чүү боор турарыл? Сүт саалдазы ниити фермада кыштаглаашкынның баштайгы хүннеринде 400 килограмм турган болза, ам 180 килограмм чедир кызырылган. Оон кол-ла чылдагаанын тодарадырга, ажаалда, чемгерилгези дыка, баксыраан болган. Малга чүлүктүг чемни ээзээ эвести кылган. Ол хиреде ону саар инектеринге бербейн турган. Сигенни фермаже саадалып эккеп турар. Мындыг чылдагаан-биле саар инектерни коллуунда-ла черге кадарып келген. Малды чемгерериниң рационун фермада кылбаан, ынчангаш оларны канчалдыр, чүнүң-биле чемгерерин турары билдинмес. Бир эвес таарыштырар болза, совхозта мал чеминиң курлавыры четчир болур. Байдал мындыг турда, коллективтиң удуртукчузу Н. Саңхоо дээштиг хемчеглерни чүге албайн келгенил?

Ол ышкаш фермада чаш бызааларның ажаалда-хайгаарал база чегей. Оларга кылымал сүт дээш, малдың дүрген өзүп мандыырынга алыг бээр чүүлдерни бербейн турар. Кижи, коллектив чүгле чаңгыс хүн-биле чурттаар эвес. Мынзыңда-ла бо ээ хураганнарны шуптузун тургузу азыраары-биле мени бээр көжүрген чүве-ле болгай. Мал чеминиң хандырылгазы бо хире багай турар болза, маңаа малды чыл ажырып алыры дыка-ла бергедээр»—деп, кадарчы Ч. Дамдынның муңгарап чугаалап орарын дыңнаарга, дүвүреңчиг-даа, кээргенчиг-даа боор чорду. Чаңгыс өдекке азыралга турар ужурлуг ол ийи коданның кадарчыларының кайызы-даа аңаа кыштаарын дыка-ла таарзынмастап болду. Бодум хуумда оларның берге байдалын үнүүшкүннүң түңнелин чугаалашкан хуралга дыңнаттым. Хемчеглер албас болза, ылап-ла бергедээр мал чорду.

Кыштаглаашкын – хүннүң айтырыы

Ары-Булак деп черде үш кодан мал бар. Оларны чоокта чаа кадарчылаан аныяктар чап кээрде, ажыл-агыйы келир чылдың бирги кварталында күрүнеге сүт, эът дужаар планының дугайын база бодаар ужурлуг. Ол талазы-биле байдал Нарында база багай боор илерээн. Суурдан ырак эвесте Сарлыг-Аксы деп черде семиртилгеге 130 молдурга бар, олар ам-даа чер одарында хевээр. Ол ышкаш бирги кварталда садар дээн шарыжыктарның байдалы база-ла ындыг. Молдургаларны кадарып турар чери дээрге суурнуң чурттакчыларының хүүзунда мал-маганын чайладыр, күзедир оларлар. Ол малдың турар чадагай кажаалары шынап чок, чывар орук, хат-салгын үзүлбес, кандыг-даа чаглак чок черде. Ол баазаны тударда чүге эки шилип албаан чүве ийик.

Чылыг суг-биле хандырбас болза, аңаа мал семиртип алыры дыка-ла берге. Ол-ла коданда 400 ажыг эр хураган база бар. Оларның чүс хирезин үскеш, өлге-шыкка карарып, дүдүй берген сиген-биле чемгерип турар. Ол багай сиген база эвээш арткан. «Алыджаап, азырап турар. Ынчангаш мал ажылының специалистери ол коданнарга барып, доп-дораан практиктиг дуза чедирери чугула деп дугурушкулар.

Шээр мал коданнарында байдал база дүвүреңчиг дээрзин аңаа чоралаан чугаалап келди. Кыштагларны баш удур-ла хуваап албаанындан кажаа-хорааны септевээн. Бодап көрүңер: мынчага чедир кажаалар соок. № 3 бригадада Доптаң Шактар, Серей Эрес-оол болгаш өскелерниң-даа коданнарында малга бээр дус чок. А чамдык кыштагларга суугу 3-4 хонгаш эккеп турар. Малдың чаш төлүнүң адаанга төгер өдээ эвээш аалдар база илерээн, ооң аңгыда малга суг кудуп бээр савалар база чедишпес. Чылыг турда-ла хоюн чылыг кажааларже киирип алгылаанындан, хоюнуң дүгү дүжүп турар аалдар база бар. Ол-ла коллективте бажыңнарда чурттап турар болгаш чунар-бажыңнарлыг кадарчылар эвээш. А № 2, 3 бригадаларның кызыл-булуңнарын септевээнинден ажылдавайн турар.

«Нарын» совхозтуң девискээринге бо чылын хар эрте чаган, оон хөртүктээн. Моон соңгаар дыка хөй коданнарның далбыйлаар апаар. А ынчан кээрге, техника чедишпес. Сөөлгү чылдарда агаар-бойдустуң таарымчалыг, чымчак, соок чок, хар чуга боор турганы-биле далбыйның ажыын көрбестээни-биле ону утказ чадавас. Амгы үеде совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери-даа мындыг арганы үнелеп көрбейн турар.

Бир четпес чүүл болза, мал чемин канчаар чарыгдап турарының отчёт-учёду чок, малчын аалдарга чеже хирени чедиргени билдинмес. Амгы үениң негелдезинге канчап-даа таарышпас чүүл бо-дур. Санаар болза, четпестер-ле эндерик. Электрон чыры чок аалдар база эвээш эвес. Совхозтуң электрии Б. Солунамдан чүге мындыгыл дээрзин айтырарга, «чадаг кижи мен, суурдан үнер аргам чок» дээр болган.

Шак бо бүгү четпестерни чайладырынга чер-чер Советтериниң депутаттары улуг дузалыг болур дег. Ынчалза-даа соңгулдалар эрткен соонда, депутаттарывысты көрбээн бис дижип, малчыннар ынчаар хомудаар.

Мал ажылының специалистери, бригадирлер кадарчыларның кезии чоруп-даа турза, олар ажыл-херектиң ниитизин хайылап кирбейн, четпестерни чайладыры-биле дээштиг хемчеглерни албайн келгенин түңнел хуралга шыңгыы айтып, хыналдалдан илерээн четпестерни дарый эдери-биле холукхуусаазын айыткан даалгаларны тус-тус адырлар аайы-биле күүседикчилерге шыңгыы дааскан.

Шак мындыг үнүүшкүннер ыяк түңнелдиг, малчыннарга дузалыг болган турар ужурлуг. Оон башка ажык бербес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Нарын» совхозта кыштаглаашкын берге байдалдыг эртип турар. А амдызында кыштың чүгле эгези ышкажыл, кыштың соонда оон дудак чок час бар болгай.

Аваа МОНГУШ.

Профэвилел амыдыралы

ЭРГЕЛЕРИН БИЛБЕЙН ТУРАР

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи профэвилелдериниң организастыг үнер дөзү —эге организациялар, оларның профшимчээшкининиң ёзулуг-ла дөзүнче шилчип кирери деп айыткан. Ынчангаш оларның долу бот-тускайланы улуг рольдуг. Профэвилел эге организациязының кайы профэвилелче кирерин, аңаа кандыг үстүкү орган херегин: райком, обком азы даргалар чөвүлели, азы облчөвүлел бе деп чүвени, кандыг профорганче бодунуң акша-хөреңгизиниң чамдызын киир санаарын кым-даа айтып берип, ооң орнунга шиитпирлевес ужурлуг.

А бис херек кырында чүнү көрүп турар-дыр бис? Профэвилел эге организациялары ол эргелерин ажыглавайн турар. Профэвилелдерниң область чөвүлелиниң болгаш адырлар обкомнарының аразында чөрүлдээлер улам чидигленип келген. Адырлар профорганнары ылаңгыя сан-хөө талазы-биле боттарының «бот-дөгүннаашкынын» чарлап эгелээн. Бир талазында, ол эки-даа ыйнаан, чүге дизе аңаа турар профорган үстүндээзиниң тургузуун керээ үндезини-биле хевирлеп, бодунуң төлээлериниң болгаш акша-хөреңгизиниң чамдызын чорудар апаар болгай. А өске талазында олар «бот-дөгүннаашкынны» профэвилелдиң бодуун кежигүннериниң бодалдарын билип албайн чарлап, херек кырында эге организацияның акша-хөреңгизин канчаар чарыгдаарын боттары билип, оларның-биле керээ-дүгүржүлга чарып албайн, боттары шиитпирлеп каалтарынче чүткүп турары таарымча чок. Кижилерниң бодалдарын билип албайн, профэвилел обкомунуң даргазының шалыңын министрниң-биле деңге тургузарын, уругларның спорт школазын, уругларның «Өөрүшкү» танцы ансамблин хандырарындан ойталап, боттарынга автомашина тургузарын негеп тургаш, адырлар профорганнары боттарын «долу эргелиг ээлер» кылдыр бодай бергеннер. Ол акша-төгерик-биле олар кымның, чүнү тудар дей бергенинерил? Харыы билдингир: олар демги-ле уругларның спорт школазын, ансамблин хандырар дээш эвес, а профэвилел эрге-чадазының бажында удуртукчуларны боттарын хандырар дээни ол эвеспе?

Амгы үеде профэвилел комитеттериниң чарыгдаллар сметазының бадылаашкыны болуп турар. Дыка хөй эге организациялар аңаа өөренген аайы-биле 65 хуузун арттырып алыр деп айтып турар. Бүдүрүлге, албан, организация черлериниң бухгалтериязы профэвилел дадывырының түңүн чаңчыл-биле база-ла үстүнде профорганнарның агар санынче «чурумнуу-биле» шилчидип берип турар: 65 хуузу—профкомга, 10—15 хуузу райкомга (хоорномга). 35 хуузу— профэвилел обкомунга. А чүге 80, 92, 100 хуу эвесил? Чүге олар дадывырның бүгү түңүн боттарынга арттырып алгаш, хандырары чүтүла деп санаары райком, обком азы профоблчөвүлелдиң агар санынче шилчидип болбазыл?

Маңаа кол буруулуг улус бистер, хостаткан профэвилел ажылдакчылары боттарывыс бис. Чүге дээрге профактивке, бөлүүн кежигүннерге оларның эргелериниң дугайында өй-шаанда билдингир кылдыр тайылбырлап бербээн бис.

Амгы үеде эге организацияга акша-хөреңгиниң 65, 85, 100 хуузун арттырып алыр талазы-биле кым-даа айтыышкын бербес ужурлуг. Ол акшаны төлеп турар улустуң боттарының эргези: мында маргылдаа чок.

Ол ышкаш эге организацияларның өзе берген сан-хөө эргелери бот-контрольдуң системазын эде көөрүн, ооң дээштиг болурун негеп турар. Ынчалзажок херек кырында дээштиг контроль чок, ревизия комиссияларының маңаа улуу хензиг болуп турар. Ревизия комиссияларының кежигүннери хөй-ниитичи эгеле ажылдап турар, мында хостаткан специалистер чок. Бүдүрүлге, албан, организация черлериниң удуртукчулары хынакчыларны ревизия чорударынче азы өөредилгелерже күзелдиг-биле хостап салбайн турар, ынчангаш хыналдаларның кыры-биле болур, оон түңнелдерин профэвилел кежигүннеринге чедирбес чылдагааны ол.

Ынчангаш ревизия комиссияларынга херек чарыгдалдарны профкомнар үндүрүп бээр үе келген дизимзе частырыг болбас боор. Чүгле ынчан ревкомиссия бот-тускайлаң контроль органы болуп шыдаар.

Ам митингилер үези эрткен. Ынчангаш бистиң ийи каналдыг системавыска — адырлар болгаш девискээр профорганнары эге организацияларның акша-хөреңгизин хуваажыр, үлежирин бодавайн, а боттарының дорт хүлээлгелерин кылыр ужурлуг: адырлар обкомнары боттарының профессионал ажыл-херектери-биле, а профэвилелдерниң область чөвүлели— бүгү деңнелдиң эге-чагыргазы-биле харылзааны тудуп, бүдүрүлге эвилелдериниң, эге организацияларының ажыл-ишчилериниң социал камгалалының программаларын долгандыр мөөңнеп, тус чер эрге-чагыргазы-биле кады олурупкаш, каш кижи ажыл чок калырыл, оларны канчаарыл, рынок байдалдарында ажыл-ишчилерниң социал камгалалының аргазын ажылдап кылыр ужурлуг.

А профэвилел эге организациялары, республиканың профактивы рынок-биле холбаштыр боттарының ролюн эде көрүп, ажыл-ишчилерниң эрге-ажыын чүгле камгалаар дээш эвес, а ол дээш туржур апаар. Үстүнде турар профорганнарның конференцияларынга, пленумнарынга оларның структуразының, штадының талазы-биле оларның ажылының эде тургустунуушкунунга хамаарыштыр боттарының саналдарын киирери чугула.

Артык-кыс КАРА-САЛ.
Тыва профоблчөвүлелдиң контроль-ревизия килдизиниң эргелекчизи.

АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛДУРАР

Өвүр районга баргаш, кол нуруузунда бедүүн кижилер аразынга чоруур болгаш, оларның амыдыралында чаа, эки чүүлдер дугайында эвээш эвес материалдарны бижээн мен. Ынчалза-даа эргелеп башкарылганың ажылдакчыларынга хамаарыштыр чугааларны база хөйнү дыңнап келдим. Райкүүском даргазы турган Олег Стихин бир чыл бичии ажыр ажылдааш, Өвүр-биле хуу машиналыг байырлашкан. Чоруткан дарганың чөпшээрели-биле Хандагайтының 50 чылын демдеглеп турда, кедээ Совет даргазы Кызыл-оол Ховалыг хөй түңнүг акша үндүрүп алгаш, «солагай» талаже ажыглап каапкан(бижикчи Мадон Монгуштуң бо чылдың февраль 14-те редакцияже чоруткан чагаазындан).

Өвүр чонунуң аразында нептерээн бо чугааларга, редакцияга келген чагааларга хамаарыштыр бижиийн дээримге, партия райкомунуң бирги секретары Анатолий Дембирел амдызында маналы дээр сагыштыг кижи чораан. Чеже маңаар боор, «дидир-дидирлерниң», артык чугааларның тыптып турар бир чылдагааны — ажык-чарлыг чоруктуң чедишпейн турарында деп билгеш, бо сайгарылганы кылыр ужурга таварыштым.

Ам номчукчуларны редакцияга келген чагааларның кол утказы-биле таныштырайн.

Өвүрнүң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Шарбый-оол Сарыг-оолович Куулар дуңмазы Валерий Куулар райпо даргалап турда, хөй эът дужааган кылдыр документилер кылдыртып алгаш, районга келген УАЗ-469 марказыг чаа чиик машинаны кымны мурнай оочур чокка алган. Кадыы багай малчыннар оочурда он-он чыл туруп турда, улуг эрге-дужаалдыг дарга оглунга чаа «Жигули» база ап берген.

«Бистиң удуртулгавыс-биле план күүсеткен силер» дээш шаңнал акшазын улуг бухгалтер Светлана Дарый-оол-биле муң-муң-биле алыр, а продукцияны херек кырында бүдүрүп турар кижилер дыка эвээшти алыр.

АҮК совхозтарга келген ийи чаа самосвалды, бир кузовтуг чаа УАЗ-ты бодунга бажыңындан дозуп алган. Специалистерге чүък машиналарының хереэ чүү ирги?

Шарбый-оол Куулар эрге-дужаалын ажыглап тургаш, суур бажында орду-дуган ышкаш бажыңны чер-чер-биле дуй херимнээш, халас күш ажыглап, туттуруп берди. Аңаа Хандагайты — Сагглы аразынга электри шугуму киирер дээш белеткээн чудуктарны база ажыглаан.

Дарганың таныш-көрүш, дөргүл-төрел тыртары мырыңай кедергей. Ынчангаш Өвүрнүң ол каттыжыышкыны төрелдерден тургустунган АҮК апарган. Көрүңер даан, оглу Радик Куулар мал эмчизи, кадайының кудазы Александр Монгуш зоотехник, чиңгине кудазы Анатолий Ховалыг ажылга озалдаан болдурбазының чурумунуң инженери, төрели Дамчай Монгуш кадрлар килдизиниң даргазы, кудазы Владимир Донгак кол инженер, кудазының кадайы Елена Сарыглар ревизор-бухгалтерден ам кол бухгалтер апарган. Ажылы дээш оон-биле сөс карышкан кижилерни штат кызырлыышкынынга сылдап алгаш, үндүрүпкеш, оон ол штаттарны катап тургускаш, төрелдерин, оон чудун чажырар кижилерин киирип алган.

Чагааның автору Көшкен-оол Кара-Монгуш-биле ужуражтым.

— Кара бажым көгергиже, кадыкшылым баксырааже бо Өвүрге 20 чыл дургузунда агрономнап келдим — деп, Көшкен-оол Мандарыйович чугаалады. — Алдының ап алгаш, аптаразын үндүр октапканы ышкаш, штат кызырлыышкынны дээш мени база ажылымдан хостаан. Оон ажыл тыппайн пат болдум, ам школада чартык шалыңда ызыртынып ор мен.

К. М. Кара-Монгуш ышкаш дээди эртемниг, ынчалза-даа туружунда эвес специалистерниң Хандагайтыда арбынын пат кайгадым. Орден эдилекчизи, дээди эртемниг мал эмчизи Чинчи Серен-Доржу заправкада бедүүн ажылчын боор орар. Зоотехник Светлана Ондар төрээн Хандагайтызынга ажыл тыппайн, ам Кызылда кыстывар чер дилеп чоруп турар. База-ла дээди эртемниг зоотехник Саяна Куулар ажыл тыппайн баарга, аваазы «Союзпечатьта» ажылдап орган черин хостап берген.

АҮК-ке ажылдап турган чамдык специалистерге сөстен бербээн.

Виктор Даваажап, «Коммунизмче орук» совхоз: — Мурнуңда АҮК-ке кол зоотехник турдум. Шарбый-оол дарга-биле ажыл дээш маргышкаш үнүп чоруттум. Орук черинге экономистеп, коммунал ажыл-агыйы черинге начальниктеп-даа турдум. Бирги секретарь Анатолий Дембирел, райкүүском даргазы Алексей Куулар олар туружунга ажылда деп дилээрге, катап АҮК-ке келдим. Дарганың кижилер-биле ажылдаар аажы-чаңынга таарыжып чадашкаш, Сергей Яндай-оол-биле нелээ АҮК-биле керээ чаргаш, өрү совхозта ажылдай бердивис.

Анатолий Ооржак, кызыгаар-ветеринария албанының начальниги: — Районнуң улуг мал эмчизи турдум. Ажылымның хыйын тыва бергеш, дыка-ла кызып турдум. Чамдыкта бажыңымга неделя дургузунда ийи хире хонар турдум, арткан үелерде чон аразынга, мал аразынга баар. Бир-ле катап Москвадан билиг бедидер курстардан чедип кээримге, оралакчым Далык биле мени экономистер, прорабтар чыып алгаш бадылаткан. Мөңгүн-Тайгага тургаш, ажылымдан үндүрткен Владимир Далык шак ынчаар дешпиий берди. Менден адырлып алырын баш удур планнап каан турганын эскерип каан мен. Ынчангаш-ла мени зоотехниктерге, мал эмчилеринге эвес, сыр өске мергежилдиг кижилеринге бадылатканы ол. Ажыл тыппайн, школага шериг кичээлдери эрттирип турумда, мени бо чаа албан-дужаалче чалады. Районга, Тывага ам хамаарылга чок апардым, акша-шалыңымны Забайкальениң шериг округундан ап турар мен.

Чаңгыс темага чагаалар изи-биле

Таан-оол Монгуш, кол экономист: — Бир катап Шарбый-оол Сарыг-оолович хамык специалистер дыңнап орда, «Пенсиялыг инвалид улус маңаа ынчап орган херээ чок» диди. Мээң дугаайымда ынча дээрн ол-дур ийин. Бир таланы караам баксыраш, пенсиялап алдым, ынчалза-даа назы-харым пенсиялаар четпээн, ам-даа ажылдап болур турдум. Улус мурнунга кижини ынча деп турда, канчап шыдажыр боор, билдириишкин киргеш, үне бердим. Мээң орнумга Саглыдан бир уруг эккелгеш ажылдаткан, удатпаанда «Кызыл тук» совхозтуң директору ону «Доостуруп алган стипендиадывыс чүве» дээш, дедир аппарган. Проффинплан тургузар өй кээрге, дарга мээң аарыг-ажыымны уттупкаш, катап ажылдадып алды. Планын кылчып бергеш, АҮК деп черге изим-даа арттырбас мен.

АҮК-ке ажылдавайн барган кижилерге сөс бээри четчир боор, ынчалза-даа мындыг фактыны немеп каары артык эвес деп бодадым. Онгай-оол Кара-Монгуш АҮК-туң кадр килдизинге ажылдап орган. Эмнелгеге чыткаш үнүп кээрге, ооң штадын кызырып каапкан болган. Өскээр булгангаш, ол ам райпода ажылдай берген. Оон соонда дарга ол штатты катап тургускаш, Онгай-оол Кара-Монгушту эвес, өске кижини хүлээп алган. Чагааның автору бо факт дугайында онза хомудап чугаалаар кижи болду.

Партия райкомунуң бирги секретары Анатолий Дембирелдиң чугаазы-биле алырга, Шарбый-оол Куулар эвес болза, районнуң ажыл-агыйы сандараар; ол дээрге ат-алдарлыг кижи, бюро кежигүнү, аңаа шаңнал белеткеп турар; бо чер кижизи болганда, дөргүл-төрели эндерик: шимченгир, ынчалза-даа арай турамык, шупту чүвени чааскаан шиитпирлээр мен дээр; ынчалза-даа четпестери чок кижи кайда боор;. УАЗ-469 деп чиик машинаны аңаа бээр деп күүскомга шиитпирлээни барымдаалыг.

Бо фактыларга хамаарыштыр корреспондентиниң үнелелин номчукчулар сонуургаар чадавас. Мен бодаарымга, чагааларның автору К. Кара-Монгуш болгаш ынгы киирген фактыларны бадыткаан бистиң бижикчивис Мадон Монгуш шүгүмчүлеттирген эштиң эң кыдыкы хемчеглерже чыгап турар-дыр, а партия райкомунуң бирги секретары Шарбый-оол Кууларның четпестерин биле тура, район чурттакчыларының бодалдарын тоомчага албайн, АҮК даргазын солуттунмас кижи кылдыр санааш, ооң аайынга кирген.

Күрүнеге эът дужаагаш, машина садып алырын хоойлу хоруваан. Дарга ийи тонна эът дужааганының дугайында квитанцияларын меңээ көргүсту. 1989 чылда Шарбый-оол Куулар-биле кады чиик машиналарны «Коммунизмче орук» совхозтуң малчыннары Базыр-оол Сесеоол, Күнзекмаа Монгуш олар алган. Бо чылын «Торгалыг» совхозтан Бады-Суур Донгак УАЗ-469, Анай-оол Куулар ЛУАЗ алган. Ынчалза-даа ол үеде райкүүском даргалап турган Олег Стихинниң 1989 чылдың май 26-да дугаары 120 шиитпирге ат салганы-биле Олег Стихинге райкүүскомнуң чаа даргазы Москвага турда, Шарбый-оол Кууларның машина бээрин чөпшээрепкени аразында , сырый холбаалыг хире чорду. Моон мурнунда Шарбый-оол даргага машиналар тургулаан болдур ийин, УАЗ алырының мурнунда чаа «Нивазын» садып дүжүрген. УАЗ-ты ап үнгениниң соонда, оглунга чаа «Жигули» ап берген дээндир. Оглу ол машинаны алыр эргелиг-даа турду ыйнаан, ол дугайын район прокурору тодарадыптар болган чүве, чүге дээрге ынаар база чагаа четкен. Мен маңаа бо фактының моральдыг талазын ап көрейн.

Райкүүскомда автомашина садып алыр ээлчегиниң даңзызы аскан. Ол даңзыда дарганың оглунуң адын эскербедим. Өвүрде УАЗ алыр дээш 40, «Нива» дээш 37, «Жигули» дээш 56, «Москвич» дээш 41, ЛУАЗ дээш 9 кижи оочурда турар деп билип алдым. Ниитизи-биле 183 кижи. Мынча чон машина алыр оочурда сынмарлажып турда, эргелиг турган-даа болза, ийи адашкының кайызы-даа улай-улай, чап-чаа машиналарлыг апарганы эпчок чорду. Чонуң адазының арын-нүүрүн бодааш, аныяк кижи бичии манапкан болза ажырбас болгу дег турган-дыр ийин.

Шаңнал акшага хамаарыштыр авторнуң чемелээшкиннери чөптүг эвес. Ийе, 1988 чылда Шарбый-оол Куулар шаңнал акшазы кылдыр 1454, Светлана Дарый-оол 1202 рубль алган, дараазында чылын ол саннар 1138 болгаш 846 болган. АҮК даргазының болгаш кол специалистерниң шаңналын Агроүлетпүр эвилел санап бээр. Херек кырында ол кандыг-даа шаңнал акшазы эвес, а чыл дургузунда шалыының 80 хуузун ап келгениниң артыы-дыр ийин.

Хандагайты суурнуң бир ужунда туттунган «дуган-орду» ышкаш бажыңны АҮК даргазы оглунга туттуруп берген. Бистиң ужуражылгавыска ол таңмалап каан эмге-тикчок квитанциялар эккелди. Автомашина хөлезилээни дээш 11, 29, 21, 69, тудуг материалдары дээш 56, эжик, соңгалар дээш 660, кургаг штукатурка дээш орук черинге 478, янзы-бүрү материалдар дээш Чөөн-Хемчик райпозунга 733 рубль төлээниниң ол ыт дылы ышкаш саазыннар херечилеп чытты. Чээли кылдыр банкыдан 2500 рубльди алган.

— Бажыңны суббота, улуг-хүннерде дөргүл-төрелдеримни эвилелдеп тургаш, бо чайын туттурган мен— деп, Шарбый-оол Сарыг-оолович чугаалай-дыр.—Чагылар белеткеп турган Хунай-оол Сат мээң чагыым-биле 20 хире чудук кезип берген чүве.

«Коммунизмче орук» совхозта тудуг бригадири Ленгир Монгуштуң чугаазы-биле алырга, Олег Хунай-оол, Өлчей Донгак болгаш өскелер-даа бажыңны тудушкан, аъш-чем, арага-дары дээрден башка, акша-көпеек албаан.

Чагаада АҮК совхозтарга келген машиналарны бажындан дозуп алган деп айыткан болгай. Шынап-ла, АҮК бир чаа самосвалды бодунуң дузалал ажыл-агыйынга ажыглаары-биле алган чүве-дир. Ол машинаны Шарбый-оол Сарыг-оолович оглунга бажын тударда ажыглавайн турган дээр болза аңаа кым бузурээр боор.

— Ол-ла машина-биле АҮК ажылдакчыларының бөгүн үндүр-киир дажып, хөмүрүн-даа болза сөөртүп эккеп берип турар бис — деп, ол немээр кижи болду. —Кузовтуг УАЗ-ты АҮК ажылдакчыларының профэвилелинге дамчыдып бердивис.

Партия райкомунуң бирги секретарының Шарбый-оол даргага хамаарыштыр «бо чер кижизи болганда, дөргүл-төрели эндерик» дээни шын. Кижи болганы чедип шыдавас кызыгаар зоназында чурттакчы чону эвээш районга улустуң харылзааларын дөрт-беш дугаар салгалга чедир уктап кээр болза, дөгере ырак-чоок төрел апаар. Тывалар шаандан тура төрел бөлүк аайы-биле чурттап келген болгай. Херек кырында Өвүрде АҮК «төрелдер уязы» апар чыдар уг-шиглиг-даа болза, төрел улустуң чаңгыс черге ажылдаар эргезин кым-даа хоруваан. Чамдык таварылгаларда ону харын деткип-даа турар болгай. Арендага болгаш кооперативке аан. А күрүне органнарынга мону арай шеглээр болза эки хире.

Штат кызырлыышкынынга чүгле АҮК даргазын буруудадыр болза, шынга таарышпас боор. Агроүлетпүр каттыжыышкынынга штат кызырлыышкыны үш чыл улаштыр болуп келген. Бир эвес Өвүрнүң АҮК-ке 1987 чылда 27 кижи ажылдап турган болза, дараазында чылын 21 апарган, бо чылын 14 кижи арткан. Өскээр чугаалаарга, штаттар ийи катап кызырылган ышкажыл. Мындыг өйде аныяк-даа, дээди-даа эртемниг «хары» кижилерни штат кызырлыышкынынга таварыштыргаш, төрел тырта бээрге, илдени ончуут болбайн канчаар.

Өвүр район малдың баш санының талазы-биле республикада Улуг-Хемниң соонда, ийи дугаар черде турар. Мында бөгүн 97574 шээр, 7965 бода мал, 2310 чылгы бар. Малчыннарның болгаш кадарчыларның профессионалдыг билиг-мергежили бедиивээн шаанда, совхозтарга болгаш АҮК-ке штат кызырлыышкынын чорутпас турган. Кедээ ажыл-агыйның министерствозун катап тургузар деп барганы кылган частырыгларывысты эдип алырының оруунче эккел чыдары чадавас.

Шарбый-оол Сарыг-оолович Кууларның ачы-хавыязын кым-даа кудулатпайн турар. АҮК 16 өг-бүле чурттаар 8 бажыңны туттурган, ам-даа 2-ни тудуп турар. АҮК-тен үнген өг-бүлелер ол-ла бажыңнарында олурар. Чагааларның автору Көшкен-оол Кара-Монгуш база АҮК бажыңында. Ажылындан үнер деп турар Таан-оол Монгуш ам АҮК бажыңынче көжүп кирер. Пенсияже үнген ажылдакчыларынга хөмүрүн сөөртүп берип, оларны АҮК доктаамал хайгааралга алган. Элээн хөй малчыннарга үндүр бижиттинген чүък машиналарын септээш, чиик өртекке саткан. Чижээ, Шериг-оол Сарыглар, Василий Монгуш ГАЗ-53 автомашиналарлыг апарган, Олег Монгуш фургон машина садып алган. Район туруйбу бүдүрер, хейлиг суксун, далган аймаа кылыр бичии бүдүрүлгелерни ажыдарының кырында келген.

Ол бүгү эки-дир, ынчалза-даа адаккы звеноларның ажылынче холгаарлаар, улуургаар, аныяктарже болгаш херээженнерже үстүүртен куду көөр чоруктардан, айтып дужаар, кижилер-биле чүгле дыңзыг үн-биле чугаалажыр арга-методтардан уштунар херек. Шынын чугаалаарга, штат кызырлыышкынны дээн чергелиг кызып-кыйыышкыннарга бир-ле дугаарында аныяктар болгаш херээжен специалистер таваржыры чажыт эвес. Аныяктарны болгаш херээженнерни албан-биле кандыг-бир кыстырыышкыннарга бистиң ниитилеливистиң таварыштырып турарының чижээн чүгле Өвүрден эвес, Тываның өске-даа районнарындан көрүп болур. Ажылын утбаан азы сандарадкан даргалар кудуку звеноларже черле батпас, ол-ла деңнелиниң санныг олуттарын ээлептер. Мынчап кээрге, аныяктар болгаш херээженнер канчап ору дешпиирил?

Кижи амытан чүгле эки азы чүгле багай болбас чүве-дир ийин, ылап-ла, чедер-четпестерлиг болур. Мындыг таварылгада чүгле четпестерин эдип алыр дээш кызыдып чоруур кижилерге ынанып болур.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» тускай корреспондентизи.

РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга республикада бооп турар политиктиг болгаш экономиктиг чорудулгаларның моон соңгаар-даа калбарарын хандырарының эргежок чугулазын барымдаалааш, РСФСР-ниң улус **депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) киирилдезин дараазында эдилге-биле тодарадыр:

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи;

— Россияның салым-чолунуң төөгүлүг харыысалгазын медереп билбишаан;

— Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинде кирген бүгү улустарның эргешөлээзин хүндүлеп көрүп турарын херечилевишаан;

— РСФСР-ниң улустарының күзел-соруун барымдаалап көргештиң;

— Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың суверенитедин оон бүгү девискээринге тускай догуннап тургузарын бадыткавышаан, ССР Эвилелиниң составынга демократтыг бүрүн эргелиг күрүнени тургузарынга шиитпирлииниң дугайын медеглеп тур».

1 болгаш 2 чүүлдерни дараазында эдилге-биле илередир:

«1 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республика болза, анаа төөгүден бээр каттышкан улустарның тускай догуннаан күрүнези бооп турар.

2 чүүл. РСФСР-де бүгү эрге-чагырга РСФСР-ниң хөй националдыг улузунга онаажып турар.

Улус болза РСФСР-ниң политиктиг үндезини бооп турар улус депутаттарының Советтерин дамчыштыр болгаш дорту-биле-даа күрүне эрге-чагыргазын боттандырып чорудар».

3. 4 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«Күрүне болгаш хөй-ниити организациялары, албан-дужаалдыг кижилер РСФСР-ниң Конституциязын, ССРЭ-ниң Конституциязын, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң составында кирген, оларның бүрүн эргелеринге дүүштүр парлаттынган республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг».

4. 10 болгаш 11-ги чүүлдерге дараазында эдилгени киирер:

«10 чүүл. РСФСР-ге өнчү эргезин күрүне хүлээп көөр болгаш камгалаар.

Күрүне болза өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге эргежок чугула байдалдарны тургузар болгаш өнчүнүң бүгү хевирлериниң камгалалының дең эргелиг болдурарын хандырар.

Ниитилелдиң эрге-ажыктарын барымдаалааш, хоойлу экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуг болурунуң кызыгаарларын доктаадып тургузар.

11. чүүл. Чер болгаш оон иштинде байлактар, суглар, үнүш болгаш дириг амытаннары чогуур девискээрде чурттап турар улустарның байлаа бооп турар.

Бойдус байлактарын ээлээри, ажыглаарын болгаш башкарарын ол улустарның эрге-ажыктарынга каража кылдыр боттандырып чорудуп болбас.

Черни, оон иштинде байлактарын, сугларны, үнүштерни болгаш дириг амытаннарын өнчү болдурарының хевирлерин РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи бадылаашкыннарының билиг-мергежилдиг хөй кезии азы бүгү улустуң бадылаашкыны (референдуму-биле) доктаадып тургузар. Айыттынган бойдус байлактарын ээлээри, ажыглаары болгаш башкарары РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлулары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелериниң кызыгаарларының хемчээлдеринге парлап үндүргени актылары тодарадыр.

5. Конституцияны дараазында утказыг 11 (1) чүүл-биле немээр:

«11 (1) чүүл. РСФСР-ниң күрүне өнчүзү РСФСР-ниң хөй националдыг чонунуң байлаа бооп турар.

РСФСР-ниң күрүне өнчүзүнге РСФСР-ниң күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының өнчү-хөреңгилери, РСФСР-ниң кургаг чер эриктериниң болгаш далайда экономиктиг зоналарының курлавырлары, ниити-күрүне ужур-дузалыг культура болгаш төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдери, РСФСР-ниң Күрүне бюджединиң акша-хөреңгизи, РСФСР-ниң күрүне банкылары, ниити-эвилелдиң алдын курлавырларында, алмаз болгаш валюта фондуларында РСФСР-ниң үлүглери, республиканың пенсия, страхование, курлавыр болгаш өске-даа фондулары кирип турар.

Үлетпүрде бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери, транспорттуң, харылзааның, информатиканың, одалга-энергия комплексилериниң бүдүрүлгелери, РСФСР-ниң сорулгаларын боттандырып чорударынга эргежок чугула өске-даа бүдүрүлгелер болгаш чамдык эт-хөреңгилер РСФСР-ниң болгаш федерацияның субъектилериниң күрүне өнчүзүнге кирген турup болур.

Күрүне өнчүзүн ээлээрин, ажыглаарын болгаш башкарарын РСФСР-ниң болгаш федерацияның субъектилериниң хоойлужудулгаларын ёзугаар боттандырып чорудар.

РСФСР болгаш Федерацияның субъектилери ниити-эвилел сорулгаларын күүседири-биле ССР Эвилелинге дамчыткан эт-хөреңгини ажыглаарынга киржир».

6. 12, 13, 14 болгаш 17-ги чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«12 чүүл. Совхозтарның, колхозтарның, кооперация организацияларының, тараачын ажыл-агыйларның, оларның каттыжыышкыннарының өнчүзү, оларның бүдүргени продукциязы, бүдүрүлге чепсек-херекселдери болгаш оларның бүдүрүлгезинге болгаш хоойлу-биле хоруваан өске-даа ажыл-чорудулганы кылырынга эргежок чугула өске-даа эт-хөреңгизи болган турup болур.

Кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери-биле чер участоктарын күрүнеден ажыглаар кылдыр амыдыралының бүгү дургузунда салгап алыр девискээр чер азы өнчү кылдыр тыпсып бээр. РСФСР-ниң хоойлужудулгазында айыткан таварылгалардан аңгыда, чер участоктарын хавырар чорукту болдурбас.

Чер участоктарын ызыгуур салгап дамчыдарындан аңгыда, садарын азы өске-даа хавырыышкынны кылырын чер участогунуң оон девискээринде турары улус депутаттарының Совединиң нүүрүнде чүгле күрүне башкарып болур. Чер участогун өнчү болдурган эргени алган үеден эгелээш, 10 чылдың иштинде ону садып алырын болгаш садарын болдурбас. Оон соонда чер участоктарын садып алырының болгаш садарының дугайында айтырыг РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң бадылаашкыннарының билиг-мергежил талазы-биле хөй кезии-биле азы улустуң бадылаашкыны-биле (референдум-биле) тургускан чурумну ёзугаар шиитпирлеп болур.

Күрүне болза кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң бүгү хевирлерин хөгжүдеринге деткимче кылыр. Күрүне, ниитиниң эрге-ажыктарын барымдаалааш, чер участоктарының кызыгаар хемчээлдерин доктаадып болур.

Чер ажыглакчылары черни үре-түңнелдиг ажыглаар, ону хумагалап көөр, оон үнүш-дүжүткүрүн бедидер ужурлуг».

«13 чүүл. Хамаатыларның өнчүзү ниитиниң бүдүрүлгезинге киришкенинден, хууда ажыл-агыйны чорутканындан оларның алган орулгаларының болгаш хоойлуга чөрүшпейн турар чурум база негелделер ёзугаар алганы өске-даа орулгаларының күүседили-биле тургустунуп, немежир.

Хамаатыларның өнчүзү болгаш оон ызыгуур салгап дамчыттынарын күрүне камгалаар.

Өнчүнү ниитилелдиң эрге-ажыктарынга, өске-даа хамаатыларның эргелеринге чөрүшкек сорулгаларга ажыглаан турup болбас.

14 чүүл. Хамааты кижи бодунуң шыдаар арга-шинээзин бүдүрүкчүлүг болгаш тывынгыр ёзу-биле ажылдаарынга ажыглаар талазы-биле онза эргелиг. Хамааты кижи ындыг эргени боду тускай азы күш-ажыл керээзинге үндезилээш ажыглаар.

Өнчүнүң кандыг-даа хевирлеринге үндезилеттинген бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерге ажылга хөлезилеттинип кирериниң, ажылдан үнериниң, күш-ажылдың төлевириниң болгаш камгалалының шынныг негелделерин хоойлу-биле магадылаар».

«17 чүүл. Бүдүрүлгениң бир дески кылдыр хөгжүүрүнче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедииринче болгаш ниитилелдиң база оон күш-ажылчы кижи бүрүзүнүң чаагай чоруун көдүреринче угланган ажыл-агый инициативазынга таарымчалыг байдалдарны РСФСР тургузар болгаш деткиир.

Күрүне, ажыл-агый чорудулгаларын башкарып чорудар, рынок механизминиң хөгжүп калбарарын хандырар, монополизмни болдурбас, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар; долгандыр турар хүрээлелди камгалаар; чаңгыс аай үндүрүг-дадывыр, саң-хөө политиказын чорудар; экономиктиг амыдырал-чорудулганың киржикчилериниң аразынга маргылдааларны үзе шиитпирлээр, ажыл-агый чорудулгазын соора ажыглаар чорукту болдурбас».

7.30 чүүлдүң ийиги кезээнге «ССР Эвилели» дээн сөстүң соонда «болгаш РСФСР-ниң» деп сөстү немээр.

8. 31 чүүлдү дараазында эдилге-биле илередир:

«31 чүүл. РСФСР-ниң девискээринге хамааты болурунуң болгаш ону күш чок болдурарының үндезиннерин болгаш чурумун РСФСР-ге Хамааты болурунуң дугайында Хоойлу-биле тодарадыр.

Кымның-даа хамааты болур эргезин кым-даа казывас азы бодунуң хамааты болурун өскертир эргези чок.

ССРЭ-де тургустунган чаңгыс аай эвилел хамаатызы болурунга дүүштүр РСФСР-ниң хамааты бүрүзү ССРЭ-ниң хамаатызы бооп турар.

Өске эвилелдешкен республикаларның хамаатылары РСФСР-ниң девискээринге РСФСР-ниң хамаатылары-биле бир дөмей эргелерлиг болур.

РСФСР-ниң хамаатылары республиканың кызыгаарларының даштынга турганда, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң камгалалынга болгаш чагыргазынга турар».

9. 37 чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле тодарадыр:

«РСФСР-ниң хамаатылары РСФСР-ниң Конституциязында, ССРЭ-ниң Конституциязында, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларында чарлаттынган болгаш магадылаттынган социал-экономиктиг, политиктиг болгаш хууда эргелерни база хосталгаларны бүрүнү-биле ажыглаар».

10. 45 чүүлдүң бирги домаанга дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң хамаатыларынга, эртем-техниктиг болгаш уран чогаалга ажылын кылырынга хостуун магадылаар».

11. 48 чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле тодарадыр:

РСФСР-ниң хамаатыларынга хоойлу ёзугаар: сөстүң, парлалганың, хуралдаарының, митингилээриниң, кудумчуларга кылаштаарының болгаш чыскаалырының хостуг болурун магадылаар».

12. 49 чүүлдүң бирги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң хамаатылары хоойлу ёзугаар хөй-ниитиниң каттыжыышкыннарын, массалыг шимчээшкиннерин тургузар, оларның ажыл-чорудулгазынга киржир эргелиг».

13. 50 чүүлдү дараазында эдилге-биле тодарадыр:

«50 чүүл. Хамааты бүрүзүнүң шажын-чүдүлге болгаш өске-даа сүзүглелдерин хостуг нептередир, кандыг-даа шажынга чүдүүр азы кандыг-даа шажын-чүдүлгени сагып чүдүвес болгаш күрүне хоойлуларын саазан тавырылгада болуунуң бүзүрел-сүзүглелин ёзугаар хөделир талазы-биле кижи бүрүзүнүң эргелери-биле кады РСФСР-ниң хамаатыларынга чүдүүр-чүдүвезиниң болгаш шажын-чүдүлгениң хостуун магадылаар.

РСФСР-де шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары күрүнеден аңгылаттынган. Өөредилгениң күрүне системазы чүдүлге-сүзүглелден хостуг бүдүштүг.

Бүгү-ле шажын-сүзүглелдер болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары хоойлу мурнунга дең эргелиг.

Хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаары, шажынга хамаарыштыр өжээнешкек болгаш көөр хөөн чок чоруктуг өөскүдери хоруглуг.

14. 57 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер.

«РСФСР-ниң хамаатызы РСФСР-ниң Конституциязын, ССРЭ-ниң Конституциязын, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларын, ол ышкаш РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг, оларның бүрүн эргелеринге дүүштүр олар парлаттынган турар».

15. 59 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«59 чүүл. Өнчүге семээн кижилерни хоойлу ёзугаар ялалаар»

16. 71 чүүлдүң ийиги кезээнге:

Дөртку абзацтан «крайларның составында турарларны», бешки абзацтан «крайларның болгаш областарның составында турарларны» деп сөстерни уштуп кааптар.

17. 76 чүүлдү дараазында эдилгелиг кылыр:

«76 чүүл. Бүрүн эргелерге хамаарыштыр хүлээп алдынган. РСФСР-ниң ССР Эвилелинче дамчыттынган ССР Эвилелиниң хоойлулары болгаш өске-даа актылары, ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктары болгаш өске-даа актылары чүгле РСФСР-ниң девискээринге күштүг болур.

РСФСР-ниң тускай догуннаан эргелерин кызыш-кыжып турар ССР Эвилелиниң РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар актыларын РСФСР күш чок болдурар».

18. 82 чүүлдүң бирги кезээнден «крайга бактаап кирип турарлар» деп сөстерни уштуп кааптар.

19. 83 болгаш 84 чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«83 чүүл. Автономнуг округ РСФСР-ниң составынга турар болгаш край азы областка бактаап кирип болур.

Автономнуг округ дугайында Хоойлуну автономнуг округтуң улус депутаттарының Совединиң дилээ-биле РСФСР-ниң Дээди Соведи хүлээп алыр.

84 чүүл. Автономнуг областың болгаш автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының органнарынга РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаажыр эргени бээр».

20. 88 чүүлдү уштуп кааптар.

21. 104 чүүлдүң үшкү кезээниң 11 болгаш 12 пунктуларынга дараазында эдилгелерни киирер:

«11) РСФСР-ниң Чиигине прокурорун, РСФСР-ниң Дээди судунуң даргазын, РСФСР-ниң Күрүнениң кол арбитрин бадылаар;

12) РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур».

22. 109 чүүлдүң бирги кезээнде:

14 пунктуга дараазында эдилгени киирер:

«14) РСФСР-ниң Күрүне бюджединче тургузарынче кирип турар орулгаларны тодарадыр»;

23 пунктуну 25 пункт кылдыр санаар;

22 пунктунуң соонда бирги кезекке дараазында утказыг 23 болгаш 24 чаа пунктуларны немей киирер:

«23) РСФСР-ниң Улус депутаттарының статузунуң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр депутаттың бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксадырының айтырыгларын шиитпирлээр;

24) РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири-биле азы РСФСР-ниң хамаатыларының бир миллиондан эвээш эвезиниң азы РСФСР-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүң бириниден эвээш эвезиниң негелдези ёзугаар доктааттынган Бүгү-российн референдумун чарлаар».

23. 119 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«119 чүүл. РСФСР-ниң Конституция судун РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгуур.

РСФСР-ниң Конституция судун соңгуурунуң болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң бадылааны РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузу тодарадыр».

24. 120 чүүлдүң ийиги болгаш үшкү кезектерин уштуп кааптар.

25. 129 чүүлде:

ийиги кезекти уштуп кааптар;

дөртку кезекке дараазында эдилгени киирер:

«РСФСР-ниң министерстволары болгаш күрүне комитеттери эргелеп башкарылганың оларга дааскан адырларының болгаш бөлүктериниң байдалы база хөгжүлдезин дээш харыысалгалыг».

26. 154 чүүлдүң бирги кезээнден «ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң күрүне планын барымдаалап» деп сөстерни уштуп кааптар.

27. 158 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«158 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Күрүне бюджединиң системазынга тускай кезектер кылдыр: РСФСР-ниң республика бюджеди, РСФСР-ниң составында кирип турар республикалар бюджеттери, автономнуг областар болгаш округтар бюджеттерин, чер-чер бюджеттерин киирер».

28. 159 чүүлдү уштуп кааптар.

29. 161 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«161 чүүл. РСФСР-ниң Күрүне бюджедин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар.

30. 164 чүүлдүң үшкү кезээнге «РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму» деп сөстерни немээр»

31. 176, 177 болгаш 179 чүүлдерге дараазында эдилгелерни киирер:

«176 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, министерстволарның болгаш ведомстволарның, күрүне болгаш ажыл-агый эргелелиниң база контроль органнарының, оларның каяа чагыртып турарындан хамаарылга чокка, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш каттыжыышкыннарның, хөй-ниити организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар хоойлуларның шын болгаш чаңгыс аай күүселдезинге дээди хайгааралды РСФСР-ниң Чиигине прокурору база аңаа чагырткан прокурорлар боттандырар.

177 чүүл. РСФСР-ниң Чиигине прокурорун РСФСР-ниң Дээди Соведи томуйлаар. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадылаар болгаш аңаа отчёттуг болур.

РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның прокурорларын республикаларның эрге-чагыргазының дээди органнары-биле дүгүржүп тургаш, РСФСР-ниң Чиигине прокурору томуйлаар.

РСФСР-ниң девискээринге өске-даа прокурорларны РСФСР-ниң Чиигине прокурору томуйлаар».

«179 чүүл. РСФСР-ниң Прокуратура органнары чаңгыс аай системаны тургузар болгаш РСФСР-ниң чүгле Чиигине прокурорунга чагыртпышаан, боттарының бүрүн эргелерин чер-черниң кандыг-даа органнарындан хамаарылга чокка боттандырар.

ССР Эвилелиниң чагыргазынче республикаларның дамчытканы айтырыглар талазы-биле хүлээп алдынган ниити эвилел хоойлуларының күүселдезин дээш хайгаарал талазы-биле ССР Эвилели болгаш өске-даа республикалар-биле харылзааларга РСФСР-ниң суверенитедин болгаш оон эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле ажыл-чорудулгага РСФСР-ниң Чиигине прокурору ССР Эвилелиниң Прокуратуразы-биле чаңгыс аай хөделир».

II. РСФСР-ниң Конституциязының чамдык чүүлдерин бо Хоойлуга дүүштүр киирер болгаш чаңгыс аай терминологияны тургузар сорулга-биле:

109 чүүлдүң бирги кезээниң 4 пунктузундан, 110 чүүлдүң бирги кезээниң 4 пунктузундан, 113 чүүлдүң ийиги кезээниң 4 пунктузундан, 115 чүүлдүң дөртку кезээниң 4 пунктузундан болгаш 117 чүүлдүң ийиги кезээниң 4 пунктузундан «РСФСР-ниң Улусчу контроль комитеди», «РСФСР-ниң Улусчу контроль комитединге», «РСФСР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы», «РСФСР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын», «РСФСР-ниң Улусчу контроль комитединиң» деп сөстерни дараалаштыр уштуп кааптар;

110 чүүлдүң бирги кезээнде «РСФСР-ниң Конституция хайгааралының комитединге» болгаш «РСФСР-ниң прокурорунга» деп сөстерни «РСФСР-ниң Конституция судунга» болгаш «РСФСР-ниң Чиигине прокурорунга» деп сөстер-биле дараалаштыр солуур, а 113 чүүлдүң ийиги кезээнде, 115 чүүлдүң дөртку кезээниң болгаш алдыгы кезээниң 3 пунктузунда «дарганың оралакчызы», «дарганың оралакчызының» деп сөстерни «дарганың оралакчылары», «дарганың оралакчыларының» деп сөстер-биле дараалаштыр солуур;

129 чүүлдүң бирги кезээнден болгаш 130 чүүлден «Эвилел республиканың болгаш республиканың» деп сөстерни уштуп кааптар.

III. РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылырын болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөрү-биле ону киирип эккээрин РСФСР-ниң Дээди Совединге дагзыр.

IV. Нацияларның тускай догуннаар эргелерин, оон иштинде оларның бот-башкарлыр эргезин, бодунуң политиктиг статузун хостуу-биле тургузар, бодунуң экономиктиг, социал болгаш культура хөгжүлдезин хостуу-биле хандырар эргелерин РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи бадыткаар болгаш хүндүлээр.

V. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның суверенитедин чарлааны-биле холбаштыр болуп турар чогумчалыг өскерилгелерни кичээнгейге албышаан;

— дең чоруктуң болгаш бот-боттарын хүндүлежириниң принциптеринге РСФСР-ни болгаш ССРЭ-ни тургузар дээн оларның чүткүлүнге байыр чедирбишаан;

эрге-чагырганың чер-чер органнарының төлээлекчилерин киириштирип тургаш, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның эрге-чагыргазының дээди органнары-биле кады Федеративтиг керээниң төлевилелин ажылдап кылырын болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге ону чугаалажып көөрү-биле киирерин РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

VI. Бо Хоойлу ону хүлээп алган үезинден эгелээш, күштүг болуп кирер.

РСФСР-ниң Дээди
Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 15.

Кыштың аагы—кыпсынчыг-ла

КОЛ-ЛА ЧҮВЕ— ЧАШКАННАВАЗЫ

Республиканың ажыл-агыйларының девискээринде хар чоорту улгадып, соок дыңзып кел чыдар. «Ниитиниң малын кыштан канчап хүр ажырып алырыл?» Бо айтырыг бо хүннерде кедээ ажыл-агыйның специалистерин дүвүредип турар. Чүге дээрге чамдык ажыл-агыйлар чайгы үеде мал чеминиң курлавырын четчири-биле тургузуп албаан, а өске совхозтар ону четчири-биле белеткеп алза-даа, амгы үеде мал чеминиң чарыгдалынга шыңгыы контрольду тургуспас болза, ол анаа-ла төтчеглеттинип каап болур. Ынчангаш мал ажылының специалистери кышкы хүннерде анаа олуруп шыдавазы билдингир ышкажыл. Бо талазы-биле байдал Чөөн-Хемчик районунуң «Искра» совхозта канчаар тургустунганыл? Ону тодаргай билип алыры-биле бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу ол совхозтуң кол зоотехниги В. К.-Л. Моңгуш-биле ужурашкан.

— Кышкы үеде малдың хырны тодуг болза, ол соок кыштан хүр-менди, деңгилделиг ажар болгай. Мал чеминиң курлавырының талазы-биле байдалыңар кандыгыл, Валерий Көк-Ламаевич?

— Совхозтуң шээр малы 23 кыштагда, а бода малы 5 кезек черде туруп турар. Амдызында шээр-даа, бода-даа малдың деңгилдези чүгээр, баксыраан чүве чок. Совхозтуң девискээринде хар чуга, соок база-ла ындыг кончуг дыңзыг эвейн тур. Өскээр чугаалаарга, малды кыштан хүр ажырарының чогум-на шылгалдазын негей бээр айлар ам-даа мурнувуста болдур ийин. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар кол-ла чүве — курлавырда мал чемин кайы хамаанчок чашкаңнап, ону төтчеглевези. Чүге ынча дээрин ол дээр болза, бистер бо чайын мал чеминиң курлавырын эрткен чылдыынга деңнээрге эвээштি белеткеп алган бис. Дараазында чижек аңаа бадыткал болур. Бир эвес эрткен чылын бир чижеглээн башка онаажтыр 15 чем единицазын белеткеп алган турган болзувусса, бо чылын оон чүгле чартыы хире —8 чем единицазын чарыгдаар бис. Мыл бо чижектен алгаш көөрге, безин бо чылын белеткеп алганывыс мал чеминиң курлавыры эвээш болуп турары илдең ышкажыл.

— Шээр мал одарының байдалы кандыгыл? Совхозтуң девискээринге чорааш көөрге, дадаазыннай тарып каан тараа шөлдери аңаа чайгаар үнген одар шөлдеринден хөй кылдыр көстүр боор-дур. Оон ыңай силерниң шээр малыңар 15-18 чыл бурунгаар турганынга бодаарга, дыка кызырлып келгенин билир мен. Ам ооң баш санының өзүлдези кандыгыл?

— Ол шын, ам оларның санын өстүрер, продуктулуг чорууң бедидер дээш ажылдап турар бис. Амгы үеде шээр мал одарының хемчээли делгемчий берген. Чайгаар үнген сигенниг черлерде одар эки, оон шынары багай эвес. Ниити байдалывыс амдызында ындыгла дүвүреңчиг эвес. Кажаалар четчир. Оларның хөй кезии электрижиттинген, артканнарында бичии моторлар ажылдап турар. Малдың олуп хораар чоруу чок-даа болза, хайгааралды кошкадыптар болза, кодурлап болур байдал тургустуна бээр хире ийин. Чылдагааны — эм херекселдери-биле хандырбайн барганы.

Бисти дүвүредип турар бир чүве бар. Ол болза, кыштагларны оорлап, тонап турары. Чурттаар бажыңнарның, чамдык кажааларның печкаларын бузуп аппарган боор-дур. Кургаг штукатурка, шифер соора көрбес — чүдүрүп алгаш баар-дыр. Бир берге айтырыг ол болуп турар болдур ийин.

— Малчын кадрлар болгаш оларның хандырылгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер, Валерий Көк-Ламаевич?

— Ажыы-биле чугаалаарга, бисте малчын кадрлар чедишпес. Оон уламындан бистер харыысалга чок кижилерни мал ажылынга аттырып турар бис. Мал ажылынга аныяк кижилерни хаара тудар, бо ажылга хандыкшыдар ажылдарны чорудуп турар бис. Ынчалзадаа оларны ег-биле-даа, чогуур херек чүүлдер-биле-даа хандырып турда, ажылга ызырынмас боор чүве-дир. Бо чылын безин үш аныяк кижи ажылын каггаш, чоруй бардылар. Ынчалзадаа бистиң совхозта ажылынга ээ-харыысалгалыг, эки ажылдыг хойжулар чок деп болбас. Маңаа оларның чамдыктарын адап каайн. Олар болза, Александра Моңгуш, Доруг-оол Ооржак, Наташа Ондар болгаш өскелер-даа-дыр. Оон ыңай совхозтуң 24 малчыны аренда керээзи-биле ажылдап турар. Олардан чүгле беш кижи совхоз-биле чарган керээзин күүседип алган. Мында кол-ла чылдагаан бар. Ол болза, малчыннарның хөй кезии аренда деп чүл, оон алыс утказы чүдел дээрзин ам-даа эки билбейн, ону ханы шиңгээдип албайн турарында.

Хандырылга талазы-биле айтырыг чүгээр. Райподан келген бараанарны, ылаңгыя чигирни оларга чедиштир хуваарын кызыдып турар бис. Суг-биле хандырылганы ийи водовоз боттандырып турар. Кышкы үеде кызымак, эки ажылдаан малчыннарга ховар бараан нар садып алыры-биле талон бээр деп дугурушкан бис. Мурнакчыларны чыл төнчүзүнде илереткеш, ынчан оларга талоннарны тыпсыр бис.

— Кол-ла чүве —мал чеми болгай. Ону шын чарыгдаары — малды кыштан хүр-менди ажырып алырынга улуг дөгүм болур, ындыг ийикпе Валерий Көк-Ламаевич?

— Ийе, ындыг. Бисте амдызында сиген, саваң, силос, сенаж, витаминниг сиген далганы бар. Оларны мал фермаларында, хойжу кодан нарда чедиргилээн. Ону чедиштирер, курлавырлаар, камнаар апаар бис. Мал чемин ажыглаарынга хайгааралды, хыналдаң тургускаш, кайы хамаанчок чашкаңнай бербейн, малга бээрин көрүп турар бис.

САКМАНЧЫ

Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даг. Чаа хураганнаан он ажыг хойнуң чанында тур бис. Көңгүс чаш хураганнар эмиг дилеп, элең-тендиң кылаштажып турлар. Хойжу аалда аныяк сакманчы Куулар Чойганмаа бир хураганны тудуп алган, өөрүшкүзү илден каттырып тур. Ол эрткен чылын ада-иезинге дузалажып, сакманчылаан. Ийи чүс ажыг хураганны доруктурган. Ам база хураганнар ажаар хүндүлүг ажылын эгелей берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чугаалажыылыңарам

АГРОНОМУВУС «ХОЗУП» КААПТЫ ЧҮГЕ? АМ КАНЧААРЫЛ?

Ажыы-биле чугаалаарга, 1989 чылдың апрельде бистиң «Большевик» совхозка Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу Солун-оол Ховалыг хуваалда ёзугаар кээрге, амыраанымны чүге деңнээр! Чок, чүгле мен эвес, а бүгү совхозтуң тараажылары, механизаторлары амырап, өөрүп турдувус. Ынчанмайн канчаар, хып дээш аныяк эр бистиң совхозтуң чер ажылын «аңдара» тудуптар боор деп идегээн бис.

Аныяк кижини машинага олуртупкаш, оон-биле кады хову-шөлдер кезип, мал чеми, тараа, ногаа, картофель тарыыр черивисти таныштырып, тайылбырлап, патла болган мен.

Көрүп турарымга, агроном шырак ажылдап эгеледи. Ол чылын чаагай дүжүттү алган бис. Республикага безин багай эвес көргүзүглүг болган бис. Күрүнеге тараа дужаарының планын 4 катап ажыр күүседтивис. Ажылдаарынга эптиг болзун дээш кол агрономга «Москвич»-фургон база берип каан бис.

Чаа специализивистиң ажыл-ижин чугаалажып турдувус. Ынчалза-даа бо чылың киживистиң «чес-холазы» көстү берген. Апрель-май-июнь айларда 35 хонукта, а август-сентябрьда шуут ажылдавады. Ол дээш партком секретары, профком даргазы-даа каш удаа чугаалашкылаан. «Ажылга келбейн барган, арай эпчоксунар, ындыр кижи-дир мен» дээр болган. Ажылдан озалдаарга эпчок болбайн канчаар. Ынчалза-даа частырыгны катаптавас херек.

Бо бүгү чүүлдериниң кырынга «Москвичиниң» моторун база садыпкан. Ынчангаш ол машина бо хүнге чедир анаа тур. 1990 чылда эң ылаңгыя ногаа, картофельден дүжүт барык чок деп болур. Ынчанмайн канчаар: хайгааравааска, ажаавааска.

Мындыг болдувус-ла. Ам кол агроном чок бис. Специалист дээрге бүдүрүлгениң кол кижизи, ол харыылаар ажылынга директордан-даа артык рольдуг болур ужурлуг. А Солун-оол Ховалыг ам Шеми ортумак школазының интернадында кижизидикчи башкы болуп, октябрьда ажылдап кирди. Школаның директору ол аныяк кижини та чүге хүлээп алган чүве?. С. Ховалыг кижизидикчи башкы болур дээш кедээ ажыл-агый институдунга ынча чылда өөренип турганы ол ышкажыл! Ынчаарга ам дээди эртемниг кижи бүрүзү-ле кижизидикчи башкы болуп шыдавас деп чүве билдингир. Азы кандыг аай боор чүвел, бо агрономда онзагай талант бар болганы ол бе? Совхоз-биле санажып албаан кижини школага хүлээп алырга, элдеп-ле чүве-дир.

Агроном Солун-оол Бартыштаанович Ховалыгның совхозту «хозуп» каапкаш, интернатта барганы чүнү херечилеп турарыл? Чүгле диплом дээш-ле дээди база ортумак тускай өөредилге черлеринге кирип турарывыстың бадыткалы эвеспе?! Оон орнунга шынап-ла, агроном болуксап чоруур изиг күзелдиглер чүгле «картонна карманнаксаарларның» хайы-биле күзелин чедип ап шыдавайн чоруур эвеспе?

Ынчангаш совхозтарның специалистери кандыг болур ужурлугул, оларның директор-биле харылзаазының-даа дугайында чугаалажып көрээлиңерем. Солуннуң арыннарынга. Оон боттарывыс ажыл-агый аайы-биле база сүмелешкей бис. Черле демнешпес болза, бо-ла рынокче шилчээн үеде чурттаары бергедей бээр. Директорларны, специалистерни-даа бо чугаага киржири-биле кыйгырып тур мен. Бодалыңар, саналыңар чүү ирги?

Валентина КУУЛАР.
«Большевик» совхозтуң директору.

Төрүттүнген хүнүнден бээр 170 чыл болган

А. А. Феттиң төрүттүнген хүнүнден бээр 170 чыл болган оюн декабрьда —бо айда демдеглеп эрттирип турар. XX вектиң эгезинде Феттиң чырык чаагай лириктиг шүлүктери ол үениң шылгараңгай шүлүкчүлеринге безин эки салдарны чедиргилээн.

Шүлүкчүнүң салым-хуузу аар-берге болган. Оларның өг-бүлелеринге амга чедир эки тодараттынмаан эпчок, чажыт байдал шүлүкчүнүң хууда амыдыралынга уяранчыг салдар чедирген. А. А. Феттиң ханы ынак авазы немец биче дүжүмет ашаа И. Фетти каггаш, Орёл чурттуг бай ызыгуурдан А. Н. Шеншин дээрзи-биле калбы 1820 чылдың күзүнүнде Россияже дезипкеннер. Удаваанда оларга оол төрүттүнген. Ол соонда барып кайгамчык шүлүкчү болган.

14 харлыг Афанасийге улуг согуг таварышкан. Ону Шеншинниң оглу эвес, сурас деп чарлаан. Ооң-биле бай өг-бүлениң оглу боор ат-сып-даа, эрге-ёзу-даа дүшкен. Ат-сывын ол Афанасий Фет деп адап алган. Ындыг «шынчы» немец фамилия оолду сурас диртиринден чарып, камгалаан.

Хөй үдаа дилеп келгениниң түңнелинде 1837 чылда Шеншин деп фамилияны эгиткен. Ол үеде ол курлавыр гвардиязының штабс-ротмистри, бай помещик, чечен чогаалда сураглыг кижи, элээн каш шүлүктер чыындыларының автору апарган турган. Ооң дыка хөй шүлүктеринде аялга чогааттынгылаан, ону янзы-бүрү журналдарга мактап шаг болган. Ооң шүлүктеринге И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, Н. А. Некрасов олар ынак чораан-нар.

А. А. Феттиң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайын чаңгыс чер-чурттугларынга тураскааткан Орёлда музейниң экспозициязы көргүзүп турар. Ынчалза-даа ооң чоок кижилери шүлүкчүнүң арыг чаагай арын-нүүрүнге эгиттинмес өрелиг арткан. Шүлүкчүнүң төрүттүнген чери — Шеншиннерниң колантурлаа турган Новоселкиде чүү-даа артпаан. Шүлүкчүнүң 17 чыл чурттааны Степановка суурда чүгле чаңгыс хөөлбек артып калган. Орёлдан 25 километр ыракта Клейменово суурда чүгле бора-бүдүн хүрээ бар. Ында шүлүкчүнүң болгаш ооң кадайы Мария Петровнаны орнукшуткан.

ЧУРУКТА: фото-чуруун Афанасий Афанасьевич Фет Лев Николаевич Толстойнуң кадайының дуңмазы, кайгамчык музыкант Татьяна Андреевна Кузминскаяга тураскаал кылдыр берген. Шүлүкчү аңаа чамдык шүлүктерин бижип тураскаадып чораан.

СЭТА-ның фотохроникасы.

А. ФЕТ.

Авай! Сонга караан бакыла даан,
Арыг-силиин, ак-чайт чырыын!
Дүүн диинспей борбак хаайын
Дүрбүп чунган, даштын соок боор.
Ону харын
Оштап орган күжүр-дүр оң.

Ылавылап топтап көр даан:
Ыяш санай будуктарны
Кылаң көккүр
Хыраа шыпкан,—
Чаданнарның кырын шыва
Чашкылап каан хөвең ышкаш.

Чаңывыста бедик дагже
Шанак сөөрткеш халчып нер.
Чараш, хөглүүн!
Чөп аа, авай? Бодун база:
«Селгүүстээли шымда, че!» —деп,
Чөрүшпейн сөглээр боор сен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ
очулдурган.

СОЛУН, АЖЫКТЫГ ЭРТКЕН

Каа-Хемге мындыг солун маргылдаа черле болбаан боор. «Бурунгаар» совхозтуң дирекциязы, парткому, Бүрен-Хем кодээ Соведи «Найырал» шаңналы дээш хол бөмбүүнге маргылдаа эрттирген. Аңаа эр улустуң 12, херээжен улустуң 9 командалары киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде эр улустан бирги черни Кызылдың педагогика институдунуң найыралдыг командазы алган. Херээжен командалар аразындан бирги черни шөлдүң ээлери, бүрен-хемчилер бүзүрелдиг-биле ээлээн.

Маргылдаа бедик организастыг байдалга эрткен. Шөлдүң ээлери келген аалчыларны ийи хүн иштинде аъш-чем, удуур-чыдар чер-биле хандырган болгаш машиналарны чылыг гаражка тургусканы таарымчалыг болган. Совхоз директору Алексей Монгуш кол судья болбушаан, бүгү-ле организастыг айтырыгларны бодунга алганы өөрүнчүг. Удуртукчу кижиниң ролю бедик деп чүвениң бир херечизи ол.

Маргылдаа үезинде ойнакчыларның аразындан шала эпчок чүүлдер база тургулаан. Кызылдың башкы институдунуң уруглар командазы кодээ спортчуларга ийи улаштыр уттурупкаш, ол-ла хүн чанып-каннар.

—Бо хире бедик, улуг хирезинде силерниң спорт залыңар эки кылдынган-дыр аа? — деп, кол судьядан айтырдым.

— Бо залды чылыгладыр дээш хоорзалар дилеп шаанга кирген бис. Батареяларны база тыпкылап алдывыс. Чылыг киирерин-ге 6 муң рубльди чарыгдаан бис. Аныяктарга херек — диди.

Шынап-ла, сагыш човангыр удуртукчу деп билдим. А район төвүнден чаңгыс-даа дарга келбээн. Чон аразынче кирип, амыдырал-чуртталга-биле таныжары амгы үениң негелдези эвес ирги бе?

Лазо МОНГУШ,
Маргылдааның судьязы.

Көрүш

ТҮҢНЕЛДЕН ҮНДҮРЕР

Бо чылын Тывага, база бүгү чуртта ышкаш, нарын политиктиг байдал тургустунуп, ужур-утказының болгаш чидиинин талазы-биле аңгы-аңгы болуушкуннар болгулаан. Дыңзыгыышкынны хөрлээлединге ат чок бүдүү болуушкуннар улам салдарын чедирген. Күш-ажылчы коллективтерге чекистерниң ужуражылгаларынга хөй-хөй кижилер ол болуушкуннарның чылдагааны чүдел дээрзин сонуургап турарлар. «Ат чок бүдүү болуушкуннарның истелгезин чорудуп турар бе?» деп айтырып, ону кылырын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажыл-чорудулгазы-биле холбаар болгулаар. Айтырыгга харыылаарда, күрүнениң айыыл чок чорук органнары оларга берген эргелерниң болгаш албан-хүлээлгелерниң кызыгаарынга чагыртпышаан, чүгле күрүнеге удур белеткеттинип турар азы кылдынган кем-херектерниң дугайында медээлиг ат чок материалдарның истелгезин чорудуп турар деп демдеглексээр-дир мен. Арткан материалдар милиция болгаш өске-даа эрге-хоойлу органнарының ажыл-чорудулгазынга хамааржыр. Ынчалзажок республикада нарын политиктиг байдалды, болуушкуннарның күзенчиг эвес хөгжүлдезин барымдаалавышаан, КАЧК (КГБ) органнары чамдык ат чок болуушкуннарны болдурбазының талазы-биле, ылаңгыя националдар аразының харылзааларынга хамааржыр материалдарны истээринге киржип турар. Чамдык хоралакчы кижилер кыжаныглыг чагааларны болгаш үнүп чоруурун негээн хуудустарны тарадып турганы чажыт эвес. Бо чылын ындыг 30 факт тодараттынган. Организациялар болгаш бөлүктер адын тудуп алгаш, күш-биле аажылаарын кыжанып каан ат чок чагаалар хөй-ниитиниң дүвүрелин болдурган. Оларга хамаарыштыр эрге-хоойлу органнары истелгени чорудуп турган. Ооң-биле чергелештир шак ындыг кыжаныгларның болу бербезинге хамаарыштыр хемчеглер алдынган. Оларның авторлары колдуу билдине берген.

Алдынган материалдарның анализин чорударга, ол кол нургулайында ийи-чаңгыс кижилерниң харысалга чок, хулиганныг аажылалы болуп турар. А ооң чылдагааны — оларның амыдыралчы чөрүлдээ ужун улусту коргудар, нервизин «дырбактаар» сорулгалыг болуп турарында. Чижээ, Терлиг-Хаядан бир кырган кижи арага ужун кодээ Советтиң даргазынга ат чок кыжаныгны бижээн. Ындыг таварылга Чөөн-Хемчиктиң Ишкинге база болган. Хууда аразында көрүшпезиниң чылдагааны база бар. Чижээ, Торгалыг суурга партком секретарының, кодээ Совет депутадының соңгазынче боо дааштааш, хуудус киир октапкан. Буруулуг кижилер тыттырган, истелге чоруп турар. Балгазын школазының өөреникчизиниң орустарга удур чүве бижииринге ооң өг-бүлезинде таарымча чок чүүлдер салдарлыг болган. Ол ышкаш ындыг чагаалар харын-даа хүннээшкинниң ужун безин бижиттинген болуп турар.

Чамдык кижилерниң социал айтырыгларже кичээнгей угландырары-биле ат чок бижимелдер кылырының фактылары таваржып турар. Оларның күткүүшкүнче өскелерни хаара тудары өршээл чок. Орус националдыг хамаатыларның белеткээни орустарны үнүп чоруурун албадаан хуудустары шак ындыг күткүүшкүннүг.

Социал психологтуг дыңзыгыышкынның чидиглениишкини, националдар аразының харылзааларынга үндезилеттинген дүрбүжүүшкүннер кем-херек үүлгедикчилериниң хуудустар, бижимелдер кылырынче ыдалаан. Бо чайгы митингилээшкиннер орустарга-даа, тываларга-даа удур кыжаныгларны тургузарынга идиг болган. Ындыг чүүлдер тарадып турганнар тодараттынган, оларга хамаарыштыр истелге чоруп турар. Чадаанага билдинмес кижилер хөй улус чыглыр черлерге орустарга удур 7 хуудусту орус болгаш тыва дылга бижик кагар машинага парлааш, аскан. Бо фактыга хамаарыштыр прокуратура херек оттурган.

Орустарның болгаш тываларның аразынга тиг тывылдырган чайгы болуушкуннарның анализин кылып олура, мындыг айтырыгга кээп болур: националдар аразының харылзааларынга таарымча чок чүүлдерниң чидиглениринге чүү идиг бергенил — ат чок фактылар бе азы оларны долгандыр аотыг шимээн бе? Сагыш-сеткилдиң таарымча чок хөлзээшкиннери 1989 чылдың ийиги чартыында тыва дылдың айтырыгларын чугаалажып, Кызылга национал школа тургузарының айтырыы-биле холбажып эгелээн. Бо айтырыгга тураскааткан хоорайжыларның эге баштайгы массалыг чыыжы Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1989 чылдың августа болурунун бүдүүзүнде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының бирээзиниң адресинге ат чок кыжаныг кирген. Оон чыл төнчүзүнге чедир 6 ындыг факт болган.

Соңгулда мурнунун демиселдиң үезинде Тыва Арат Республиканы алдаржыткан болгаш националдың барымдаалап бадылаарының дугайында кыйгылаарлыг материалдар көстүп келгилээн. Республикадан дашкаар хөй кижи көжүп чорутканының соонда, июль айда орустарны үнүп чоруурунче албадаан материалдар тыптып келген. Моон көөрге, ат чок болуушкуннарның тыптып кээр чылдагаан дөзү республикада болуп турар ниитилел-политиктиг болуушкуннар-биле холбашкан-дыр. Ук материалдар колдуунда ат чок чагаа дамчыштыр бот-хуу кыйгырыышкын хевирлиг болуп турза-даа, олар ниитилел-биле социал-психологтуг дыңзыгыышкынны болдуруп, орус дылдыг чоннуң көжүп чоруурунга идиг чедирген. Ат чок факт бүрүзүн долгандыр дамчыыр чугааның нептерээшкини-биле ону тайылбырлап болур. Чижээ, Кызылдың мурнуу-чөөн микрорайонунга почта хааржактарынга суп каан 17 хуудустуң материалдары хоойлу-дүрүм органнарынга он-он холдар дамчып, коллективтерге дамчыыр чугаа-биле хөрлээлеп-хөрлээлеп алганының соонда кирген. Аптека эргелелиниң коллективи бо чугаа ийи хүн орта ажылдатпаан. Партия болгаш эрге-чагырга органнарының тайылбыр ажылының соонда-даа чамдык коллективтерге дамчыыр чугаа айыылдыг чадазынга чедип турган.

Ол ышкаш чамдык массалыг информация чепсектериниң талазындан хөлзээшкинниң хөрлээлээринге база ындыг-ла кончуг күзенчиг эвес рольду кииргенин демдеглээр апаар. Политиктиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле харысалга чок чоруктуң бир көскү чижээ Марина Шакинаның «Тывада өрт» деп чүүлү («Новое время» № 35) болган. Автор ук чүүлүнде шын эвес фактыларны ажыглап алгаш, национал айтырыгларны сайгарарын оралдашкан. Ол мынча деп бижээн: «...кыжаныглыг хуудустар болгаш ындыг чарлалдар (ооң сөзүглелин киирген) саттынып турар бажыңнарда хүн бүрүнүң анаа-бир чүвези апарган». А херек кырында эрге-чагырга болгаш хоойлу-дүрүм органнарынче ындыг текстиг материалдар кирбээн. Бир эвес хуудустарны автор боду тып алган болза, ону ол оода-ла материал чыырынга аңаа дузалажып турган кижилерге дамчыдып бериш каар турган. Бо чижек-биле ылаңгыя националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан материалдар-биле оваарымчалыг болурун журналистерге сагындырыксадым. Мында айтырыглар хөй талалыг, ынчангаш ону көрүп тура, чиик бүзүрелдиг болуру таарышпас.

Социал дойлуушкуннар; бо чылдың кичээндириглери республиканың чурттакчы чонундан каттыжылганы база улуг харысалганы негеп турар

Рыночче шилчилге-биле холбаштыр социал дойлуушкуннар болгаш бо чылдың кичээндириглери республиканың чурттакчы чонундан каттыжылганы база улуг харысалганы негеп турар. Бистиң сорулгавыс — хоозун болгаш ылаптыг айыылды ылгап өөренири, национал өжээннежилгеже угланган бичии-даа семээшкинниң болдурбазы. Политиктиг демагогтарның салдары-биле, ниитилелдиң сайзыраңгай эвезиниң ужун ат чок материалдарны белеткеп тарадырының оруунче арай-ла кошкак үзелдиг аныяктар алзы берип болуру-биле бо сорулга улам чугула болгаш харысалгалыг. Бодунуң таарышпаан сеткилин илередири-биле оларның чамдыктары ат чок материалдар тарадырынга киришкеш, хоойлуну арта базып, кем-херек үүлгедиринге киржип болур. Ынчангаш улуг-биче дивейн, республиканың бүгү чурттакчылары ындыг харысалга чок чүүлдерге удур туржуп, каттыжылгавысты болгаш хамааты чөпшээрежилгевисти илергейлээр ужурлуг бис.

Владимир ЧАНЗАН.

Тыва АССР-ниң КАК-тың килдис начальнигиниң оралакчызы.

Критика болгаш библиография

ЭКИ ЧОГААЛДАР БАР

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманах элээн каш чыл бурунгаар тыва дыл кырынга чылда ийи катап улуг хемчээлдиг кылдыр үнүп турган. Оон ынай орус дылга база ындыг турду. «Чоорту чылда 4-6 катап үнер журнал (сеткүүл) кылып аар чүве» деп турган, чылда үнер ийи кылын альманахты дөрт катап үнер бичии хемчээлдиг альманахтар кылып каан. А орус дылдаазы база-ла ынчаар кызырылган. Оон бээр ам элээн хөй чылдарның нүүрүн көре-даа берген болзувусса, альманагывыс амдаа сеткүүл кылдыр хуулбаан. Кижи ам бодап олурарга, бистиң шаанда үнүп тургулаан ийи улуг альманагывыс харын журнал (сеткүүл) ужур-утказыг турган хире. Чүге дээрге аңаа проза, поэзия булуңнарындан аңгыда, янзы-бүрү өске булуңнар база барык доктаамал үнүп туран, чижээ, критика, библиография, «Уругларга булуң», «Чылдар болгаш кижилер», кызыл юбилейлиг байырлалдарга тураскааткан булуңнар дээш, оон-даа ыңай.

Оон-биле чергелештир ол альманахтарга аныяк болгаш эгелеп чоруур авторлар база колдуунда доктаамал элээн улуг шөлдү ээлеп тургулаан. Ол ышкаш ноталыг ырыларны, портрет, чурук, каастадгаларны база капсырылгалап турган болгай. Сөөлгү чылдарның бичии альманахтары колдуунда чүгле шүлүк, проза болгаш очулгалар-биле ээлеттинип, өске булуңнар үнзе-даа, ында-хаая-ла апаргылаан. Чижээлээрге, «критика, библиография», «уругларга булуңнар» ышкаш чугула булуңнар бир үнер, бир үнмес болу берген. Ол бичии альманахтарда колдуунда-ла Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннериниң чогаалдары парлаттынгылаан болгулаар. «Критика, библиографияга» ында-хаая кол критиктерниң чаңгыс-чүңгүс чүүлдери үнүп келгилээр, а библиографтыг чүүлдер, кварталдың, чылдың допчулалдыг (кезектеп азы жанрлар аайы-биле) сайгарылгалары, чаа үнген чогаалдарга рецензиялар, ылаңгыя номчукчуларның рецензиялары болгаш бодалдары шуут көзүлбестээн.

Мен маңаа 74 дугаарлыг чечен чогаал альманагында үнген калбак чогаалдар талазы-биле бодумнуң чамдык бодалдарымны илерегейлекседим. Хамыктың мурнунда, альманахтың бо дугаары өскелерден көзүлдүр-ле ылгалдыг болуп турарын айтыксаан мен. Ол чүл дээрге бо дугаарда кежигүн эвес авторларның чогаалдарын кажангызындан-даа, кайы-даа жанрда элбек хөй кылдыр үндүргени-дир. Ындыг турбуже, альманахта солун, онзагай допчу, тода бижиттингилээн чогаалдар база элбек болганы солун.

Киирген чогаалдарның аразындан Монгуш Кожелдейниң «Шаандагы частың чылыы» деп кыска тоожузундан киирген үзүндүзү чедиишкинниг бижиттинген, эки чогаал төрүттүнүп турар-дыр деп демдеглекседим. Киирген үзүндү улуг эвес. Ынчалза-даа ук чогаал авторнуң бир талазында, улуг хемчээлдиг калбак чогаалдар бижиир талазы-биле арга-мергежилиниң кескү тодарап олурарын; өске талазында, кыска үзүндүде безин чогаалда маадырларның мөзү-бүдүжү, овур-хевирлери каракка шуут кестүп кээп турар кылдыр чуруп бижип турары ооң талантызының болгаш чедиишкининиң херечизи-дир. Сюжетте нарын чүве чок. Бирги арында чугаалап турар журналист кижиге лириктиг маадыр болуунуң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин төөгүп чугаалап турар. Сереңмаа биле Алдын-Херелдиң аразында эп-найырал, ынакшыл харылзаалары ук эгелерден улам тодарап, чогумчалыг чоокшулажып олурар. Ынчалза-даа тоожунуң эгезинде автор Алдын-Херелди Сереңмаа-биле эвес, а болундан 15 хар аныяк Чойганыс-биле каш чыл бурунгаар озалдап өг-бүле туткан, бир уруглуг апарган чурттап турар кылдыр көргүзе каапкан болгай. Ынчангаш дараазында үнер эгелерден Сереңмаа биле Алдын-Херелдиң аразында күштүг ынакшыл оон ынай канчаар хөгжээниң база буураның номчукчулар номчууру солун болуп артып турар. Ооң кадында, бир талазында, Сереңмаа, Алдын-Херел, өске талазында, совхоз директору Сайын Монгушович-биле оон оглу Белек оларның аразында чогаалда илереп, улам дүшкүүреп олурар чөрүлдээ канчаар хөгжүүрүн, доостурун номчууру база солун болуп артып турар.

Тыва эки турачылар Алачурттуң Улуг дайынынга канчаар киржип, дайылдажып чорааның дугайында эгезинден төнчүзүнге чедир истеп, төөгүп бижип каан Оюн Кодур-оолдуң «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп хроника-документалдыг тоожузу төөгүчүлерге, шинчээчи эртемденнерге, башкыларга, лекторларга болгаш бүгү-ле номчукчуларга үнелиг, солун материал болур. Ук тоожуну таптаашкын үезиниң администрация-бюрократчы удуртукчу даргаларының уржуу-биле аап-саап чылдагааннарга шырыңмаланып алгаш, чээрби ажыг чыл чырыкче үндүрбейн, хоруп чыттырганының дугайында Ю. Кюнзегештиң эге чүүлүн номчааш, кижи кайгаар.

Ук тоожузун автор колдуунда чечен чурулга аргазы-биле эвес, а болуушкуннарны, тулчуушкуннарны шак, ай, хүн, орук-суур аайы-биле ол-ла хевээр эки турачылардан, командирлерден болгаш архив материалдарындан дыңнап, билип, тып алганының аайы-биле документалдыг допчузу-биле көргүзүп, бижип турар. А ол херек кырында дириг факт, барымдаалар, сан-түңнерни, эрес-дидим чаалажыышкыннарны номчуп, таныжып, билип аары кымга-даа артык эвес, солун болур ужурлуг.

Монгуш Эргептиң «Чаартылга» деп чечен чугаазын хуумда кончуг дээштиг, эдечара сойгалаашкын, кыжырыг-шоодуг аргазы-биле чуруп бижиттинген, үе-шагның судалын, байдалын өттүр көргүскен эки чогаалдарның бирээзи деп билирдир мен. Шынап-ла, бо хоочун башкы болгаш чогаалчының бо чечен чугаазында дег, барык ынчаар ажылдап чораан пйикпе, азы амдаа ынчаар ажылдап турар чамдык журналистер, редакторлар болгаш молдургажык, бугажык даргалар, ылаңгыя таптаашкын үезинде болгаш чамдык таварылгаларда, амгы-даа үеде бар болуп турар. Олар бо чогаалды номчааш, боттарының арын-нүүр, овур-хевирлерин дораан-на таныгылап каарлар боор.

Бичии хемчээлдиг чечен чугааларның аразындан Зоя Амыр-Донгактың «Татьянаның салымы» болгаш «Билбестиң хайы» деп чечен чугааларын мен чогаадыкчы талантылыг болгаш чогаалчы салым-чаяанныг кижиниң бажынга чуруттунуп бышкаш, демир-ужүүнүң бижилге, эдилге, чазалгалары-биле бижиттинген чогаалдар-дыр деп билдим. Чүге дээрге ук чогаалдар хемчээл талазы-биле бичии-даа бол, боттарының утказының, амыдыралдың шынын, кижиниң психологтуг байдалдарын тода көргүзүп турарының талазы-биле делгем утка-шынарлыг чогаалдар-дыр. «Татьянаның салымы» деп чечен чугаада бот-боттарының аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн, чаңчылдарын, харык-шинектерин хандыр билчип албайн чыткаш, ашак-кадай болуп, амыдырал кошкаш, таарышпайн, буураашкынга дүшкен ийи аныяк кижиниң салым-чолун көргүскен. Ук болуушкун бир-ле хем кыдыы тайга черде эвээш чурттакчылыг бичии орус суурга дайын сөөлүнүң чылдарында болуп турар. Чечен чугаа бичии-даа бол, ында маадырларның мөзү-бүдүжү, овур-хевирлери кончуг тода көстүп кээп турар. Гриша дээрге бодунуң күш-шыдалынга-даа, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга-даа бүзүрелдиг, бөдүүн, дорт бүдүштүг аныяк кижи. Ол аажок ажыл-ишчи, чүү-даа чүвени бүзүрелдиг, ылаптыг кылдыр кылыр. Кылып, бүдүрүп, дилеп, тыптынып алганы бодунуң эт-херекселинге, өнчү-хөреңгизинге ээ-харысалгалыг, хумагалыг, харын-даа хыныыр байдалдыг кижи. Аңаа удур, ооң кадайы болган Татьяна чүнү-даа кылып, бүдүрүп, күш-ажыл кылып чанчыкпаан. Ол бодунга бүзүрел чок. Чүвеге хумага, камналга, ээ-харысалга чок. Чүнү-даа кылгаш, чүгле үреп аар. Далгандан лепёшка, булочка кылып чадааш, үреп-үреп сүтке октагылапкаш, кырган Никифорга туттуруп, ооң болгаш суурнуң бүгү чурттакчыларының килең, кылын хайындырган. Чүве кылып билбес, харык-шинек, улуг кем-чым чогу-биле ол кээргенчиг...

Альманахты хоочун новелла бижикчизи Монгуш Доржунуң ийи новеллазы-биле эгелээни таварылга эвес деп бодаар мен. Оон новеллаларын чон кончуг сонуургап номчуп турар болгаш оон чаа чогаалдарны доктаамал манаар апарган. Бо ийи новелла база-ла оларны черле хомудатпас деп бодаар мен.

Моторк Тирчин. бойдустуң дириг амытаннарындан (бөрүнүң) бодунуң салгалын өстүрер, арттырар дээш канчаар демисежип турарының дугайында бир хайгааралды «Өшкү четкен бөрү» деп чечен чугаазында солун кылдыр чуруп, бижип турар.

«Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга» деп булуңдан тыва бижикти кажан, кымнар, канчаар, кала үндезилеп кылып тургулаанының төөгүзүнүң дугайында болгаш баштайгы тыва башкыларның база тыва дыл талазы-биле хөй-хөй эртем ажылдарының автору, тыва дылга өөредилге номнарының тургузукчуларының бирээзи чораан Монгуш Допчунович Биче-оолдуң дугайында оон кадайы Чыртакай Биче-оолдуң чүүлдерин номчукчулар сонуургап номчуурлар. Ол ышкаш «Чоннуң чаагай чаңчылдары» деп булуңдан Алексей Нутуурактың «Адыг байырлалы» деп очеригинден Тожу тываларының адыгны аңнап, даялап турар бүдүүзүнде, үезинде болгаш соонда канчаар аңаа белеткенип, кылып турганының ёзулал, байырлалдарын көргүскени солун. Ук очеркте тус черниң диалект чугааларын, чоннуң аас чогаалын элбээ-биле болгаш билдилии-биле ажыглап турар.

Ынчангаш ниитизи-биле 74 дугаар альманахта солун, өөредилге - кижизидилгелиг чогаалдар, чүүлдер эвээш эвес болганын демдеглексеп турар мен. Чугаалап турганым чогаалдарда эки талаларын көргүзүп тура, олар четпес талалардан база шуут хостуг эвезин айтыр апаар. Мен аңаа доктеавадым. А ук альманахты кылып, бүдүрүп турар үезинде хөй-хөй орфографтыг частырыгларлыг кылдыр үндүрүпкени хараадаанчыг.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ДЕКАБРЬ 27

**БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН**

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Кижи болгаш хоойлу». 10.20 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.20—13.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 17.30 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.00 Контакт-форум. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Буянныг карактар-биле чараш чүүлдү эскерип көөрү». 20.05 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кинопанорама». Чаа чыл үндүрүлгези. 23.40 Медээлер. 23.55 — 00.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

**ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН**

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Арыг хөлүнүн чажыды. 8.55; 9.55 Мультфильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35 11.35 Физика. 8 класс. Бажыңда электри. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 — 13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.45 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чер хиндии».

КЫЗЫЛДАН

17.15 «Чаа чыл бүдүүзүнүң солун ужуражылгалары». 17.35 Медээлер. 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.30 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.30 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.35 Коллаж. 22.40—23.15 Фристайлга делегей кубогу дээш маргылдаалар. Франциядан дамчыдылга.

**ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН**

17.15 Ритмиг гимнастика. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинде. 21.00 —21.30 «Үе».

«Пик» дээр күрүне-кооператив акционерлиг фирма болгаш Спорт тудугларының каттыжыышкыны республиканың чурттакчыларынга видеокассеталарны ачыладып, орнап азы бижидилге кылып болурун чарлап тур. Ол бүгүнү күрүне өртээ-биле кылып турар. 1 шак үргүлчүлелдиг бижидиишкиниң өртээ — 8 рубль. Бижидилгени чагыкчының кассеталарынга азы ачы-дуза чедирилгезиниң кассеталарынга кылып турар.

Организацияларның чагыгларын шилчидилге төлевир-биле хүлээп ап болур.

Ачы-дуза чедирер черниң турар чери: Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузу, бажың № 1 «а», «Совет Тываның 5 чылы» стадион.

Кино

ДЕКАБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Храм любви»** (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. **Видеозал: «Командир взвода»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Волшебное наследство»** 9.00, 12.40, **«Отряд Трубачева сражается»** 10.40, 14.20, **«Копытом туда, копытом сюда»** (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Зита и Гита»** (2 сериялыг, Индия) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Жажда мести»** (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Приключения Квинтина Дорварда — стрелка королевской гвардии»** 17.30, 19.30, **«Трагедия в стиле рок»** (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
арнызы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1

Чагыг № 551.